

R. M. GALE

Η ΓΛΩΣΣΑ
ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ*

I. Τò παράδοξο τοῦ McTaggart

Τò παράδοξο τοῦ McTaggart ἔχει βαθιές τις ρίζες του μέσα σὲ δύο θεμελιακὰ διαφορετικοὺς τρόπους, μὲ τοὺς ὁποίους ἀντιλαμβανόμαστε τὸ χρόνο καὶ μιλάμε γι' αὐτόν. Τὸ χρόνο τὸν ἀντιλαμβανόμαστε, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, κατὰ τρόπο δυναμικό, ἢ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἀλλιῶς, σύμφωνα μὲ τοὺς γραμματικούς χρόνους τῶν ρημάτων, ὡς καθαυτὸ πεμπτουσία τῆς ροῆς καὶ τῆς παροδικότητος. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ χρόνο, τὰ συμβάντα παριστάνονται ὡς παρελθόντα, παρόντα καὶ μελλοντικά καὶ συνεχῶς μεταβαλλόμενα ὡς πρὸς τοὺς ρηματοχρονικούς (tensed) αὐτοὺς προσδιορισμούς. Ἔτσι, αὐτὸ ποὺ τώρα συμβαίνει, παύει στὴ συνέχεια νὰ συμβαίνει καὶ γίνεται παρελθόν, καθὼς τὰ μελλοντικά συμβάντα γίνονται παρόντα ἢ συντε-

* Πρόκειται γιὰ τὰ κεφάλαια I καὶ II τοῦ Πρώτου Μέρους τοῦ βιβλίου τοῦ R. M. Gale, *The Language of Time*, London (Routledge and Kegan Paul) 1968. Ἡ μετάφραση δημοσιεύεται μὲ τὴν ἄδεια τοῦ συγγραφέα. Copyright © R. M. Gale.

λοδονται (come to pass). Ἀναγκαῖα τότε τὰ παρελθόντα συμβάντα γίνονται πῶς παρελθόντα, τὰ μελλοντικά λιγότερο μελλοντικά. Στὴ διεργασία αὐτὴ τοῦ χρονικοῦ γίνεσθαι ἀναφέρονται κάθε λογῆς μεταφορὲς καὶ ἀφορισμοί: τὸ δόντι τοῦ χρόνου ποὺ ροκανίζει, τὸ ποτάμι τοῦ χρόνου, ὁ χρόνος πετάει, σήμερα ἐδῶ κι αὔριο φευγάτος, μάζευε μπουμπούκια τριανταφυλλιᾶς ὅσο μπορεῖς ἀκόμα, γλέντα γιατί εἶναι πῶς ἀργὰ ἀπ' ὅ,τι νομίζεις. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ ἔννοια τοῦ χρόνου βρίσκεται στὴ βάση τῆς χρονικιστικῆς (temporalistic) ἀντιμετώπισης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὑπαρξῆς, ἀντιμετώπισης ποὺ παρουσιάζεται σὲ ὀρισμένες θρησκευεῖες, φιλοσοφίες καὶ σὲ ὀρισμένα ἔργα τέχνης. Ἡ παραπάνω ἀντίληψη τοῦ χρόνου βρίσκει ἔκφραση στὸ ρηματοχρονικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μιλάμε.

Ὁ χρόνος ὡστόσο, ποὺ μέσα σὲ αὐτὸν ὅλα τὰ πράγματα ἔρχονται καὶ παρέρχονται, παρουσιάζει ἀναγκαστικὰ καὶ μιὰ στατικὴ δομὴ ἢ τάξη. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ φράση τοῦ T.S. Eliot, πρόκειται γιὰ ἕνα μοτίβο ἀπὸ ἄχρονες στιγμές. Τὰ ἴδια αὐτὰ συμβάντα, ποὺ συνεχῶς μεταβάλλονται ὡς πρὸς τὴν παρελθοντικότητα, παροντικότητα ἢ μελλοντικότητά τους, ἀπλώνονται σὲ μόνιμη διάταξη, ἢ παράγουσα σχέση τῆς ὁποίας εἶναι ἡ σχέση ἄνωρτερα ἀπὸ. Αὐτὸς εἶναι ὁ στατικός, ὁ μὴ ρηματοχρονικὸς τρόπος σύλληψης τοῦ χρόνου, κατὰ τὸν ὁποῖο κοιτάζει κανεὶς τὴν ἱστορία στὸ σύνολό της σὰν ἀπὸ θεϊκὴ σκοπιά, μὲ ὅλα τὰ γεγονότα μονομιᾶς δοσμένα σὲ ἕνα *nunc stans*. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει δόντι τοῦ χρόνου ποὺ ροκανίζει, δὲν ὑπάρχει χρονικὸ γίνεσθαι: ὑπάρχει μόνο μιὰ δημοκρατικὴ ἰσότητα ὅλων τῶν χρόνων. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τοῦ χρόνου βρίσκει ἔκφραση στὸ μὴ ρηματοχρονικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μιλάμε καὶ ποὺ κατ' αὐτὸν οἱ μεταξὺ τῶν γεγονότων χρονικὲς σχέσεις προτερότητας καὶ ὑστερότητας (precedence and subsequence) περιγράφονται μὲ δηλώσεις ἄχρονα ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς.

Τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ συσχετίσουμε τοὺς δύο αὐτοὺς ριζικὰ διαφορετικοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους συλλαμβάνουμε τὸ χρόνο ἢ μιλάμε γι' αὐτόν. Ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ παράδοξο τοῦ McTaggart βασίζεται στὸ ὅτι ἡ δυναμικὴ καὶ ἡ στατικὴ ἀντίληψη τοῦ χρόνου φαίνονται νὰ εἶναι ἀσυμβίβαστες μεταξὺ τους. Γιὰ νὰ λύσουμε τὸ παράδοξο τοῦ McTaggart, θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐξετάσουμε προσεκτικὰ τὴ λογικὴ τόσο τοῦ ρηματοχρονικοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μιλάμε, ὅσο καὶ τοῦ μὴ ρηματοχρονικοῦ, καὶ εἰδικότερα νὰ δοῦμε πῶς συσχετίζονται οἱ δύο αὐτοὶ τρόποι ὁμιλίας. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ζήτημα, σκοπεύουμε νὰ δείξουμε ἐδῶ ὅτι ἡ λογικὴ τῶν χρονικῶν ἐκφράσεων τῆς κοινῆς γλώσσας εἶναι τέτοια ὥστε οἱ μὴ ρηματοχρονικὲς ἐκφράσεις ἐξαρτῶνται λογικὰ ἀπὸ τὶς ρηματοχρονικὲς, καθὼς καὶ ὅτι οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες ποὺ χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ μιλήσουμε γύρω ἀπὸ τὸν κόσμο ἐνέχουν ρηματοχρονικὲς ἔννοιες, δηλαδή δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐκφραστοῦν παρὰ μόνο σὲ γλώσσα ποὺ χρησιμοποιεῖ τοὺς χρόνους τῶν ρη-

μάτων. Εἰδικότερα, θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ ρηματοχρονικὲς διακρίσεις τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος περιέχονται λογικὰ στὶς ἔννοιες τῆς προτερότητας καὶ τῆς ταυτοχρονίας, τῶν πραγμάτων καὶ τῶν συμβάντων, τῆς ἀλλαγῆς, τῆς αἰτιότητας, τῆς πράξης, τῆς πρόθεσης, τῆς γνώσης, τῆς δυνατότητας, τῆς ἀλήθειας, τῶν προτάσεων (propositions) καὶ τῆς ταυτότητας. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ποὺ θέτουμε, ἂν μπορέσει νὰ ἐκτελεστεῖ μὲ ἐπιτυχία, θὰ δείξει ὅτι ὁ δυναμικὸς ἢ ρηματοχρονικὸς τρόπος μας νὰ συλλαμβάνουμε τὸ χρόνο ἢ νὰ μιλάμε γι' αὐτὸν εἶναι βασικότερος ἀπὸ τὸ στατικὸ ἢ μὴ ρηματοχρονικὸ. Θὰ φανεῖ ἐπίσης ὅτι οἱ ἔννοιες τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος μοιάζουν μὲ ρίζες δέντρου ποὺ συνέχουν τὸ πλῆθος τῶν ἐννοιῶν ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Μιὰ ἀνάλυση τοῦ χρόνου, γιὰ νὰ εἶναι ἀποκαλυπτική, πρέπει νὰ ἐξιχνιάσει τὸ περίπλοκο δίκτυο αὐτῶν τῶν ριζῶν καί, ἐξιχνιάζοντάς το, νὰ καταδείξει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἔννοιες αὐτὲς σχετίζονται μεταξύ τους. Κατὰ συνέπεια, μιὰ ἐπαρκῆς ἀνάλυση τοῦ χρόνου εἶναι καὶ *συνθετικὴ*, πράγμα ποὺ φανερώνει τὸν ἀνυπόστατο χαρακτήρα τῆς διχοτόμησης τῆς φιλοσοφίας σὲ συνθετικὴ καὶ ἀναλυτικὴ. Καὶ ποὺ φανερώνει ἀκόμα ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἀνάλυση δὲν διαδραματίζει μόνον τὸ θεραπευτικὸ ρόλο τοῦ νὰ διαλύει τὶς ἀπορίες καὶ τοὺς γρίφους τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ ἐπίσης μπορεῖ νὰ ἐκπληρώνει μιὰ λειτουργία πολὺ πιὸ ἐποικοδομητικὴ καὶ συνθετικὴ.

Ἐχοντας σκιαγραφήσει τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ συλλογιστικὴ τοῦ Mc Taggart γιὰ μιὰ διερεύνηση τῆς γλώσσας τοῦ χρόνου, εἴμαστε τώρα ἔτοιμοι νὰ ἐξετάσουμε τὴ συλλογιστικὴ αὐτή. Ἡ παραδοχὴ, στὴν ὁποία βασίζεται ἡ συλλογιστικὴ τοῦ McTaggart, εἶναι ὅτι καμιὰ ἀντιφατικὴ ἔννοια δὲν μπορεῖ νὰ ἀληθεύει γιὰ τὴν πραγματικότητα. Σκοπὸς τῆς συλλογιστικῆς αὐτῆς εἶναι νὰ ἀποκαλύψει ὅτι στὴν ἔννοια τοῦ χρόνου ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση, καὶ ἔτσι νὰ ἀποδείξει τὸ μὴ πραγματικὸ τοῦ χρόνου. Ἡ συλλογιστικὴ τοῦ McTaggart περιλαμβάνει μιὰ θέση καταφατικὴ καὶ μιὰ θέση ἀρνητικὴ. Ἡ καταφατικὴ θέση περιέχει μιὰν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου, ἀνάλυση ποὺ ὁ McTaggart θεωρεῖ ὡς τὴ μόνη σωστή. Ἡ ἀρνητικὴ πάλι θέση ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει πὼς ἡ ἀνάλυση αὐτὴ τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου συνεπάγεται μιὰ ἀντίφαση. Εἶναι σημαντικό νὰ θυμόμαστε ὅτι ὁ McTaggart ὑποστήριξε μιὰ θέση καταφατικὴ καὶ μιὰ ἀρνητικὴ· γιατί, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ὀρισμένοι φιλόσοφοι συμφώνησαν βασικὰ μὲ τὴν καταφατικὴ τοῦ θέσης, ποὺ ἀναφέρεται στὴ σωστὴ ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου, ἀλλὰ ἀπόρριψαν τὴν ἀρνητικὴ, ὅτι δηλαδή ἡ παραπάνω ἀνάλυση ὁδηγεῖ σὲ ἀντίφαση. Ἐνῶ ἄλλοι φιλόσοφοι, γιὰ νὰ ἀντικρούσουν τὴ συλλογιστικὴ του, ἀμφισβήτησαν τὴν καταφατικὴ τοῦ θέσης.

1. Ἡ καταφατικὴ θέση τοῦ McTaggart. Κατὰ τὸν McTaggart ὑπάρχουν

δύο διαφορετικά είδη χρονικῶν γεγονότων. Τὰ γεγονότα τοῦ πρώτου εἴδους ἀναφέρονται στίς μεταξύ συμβάντων χρονικές σχέσεις τοῦ πρότερου καί τοῦ ὕστερου. Τὰ γεγονότα τοῦ δεύτερου εἴδους ἀναφέρονται στήν παρελθοντικότητα, παροντικότητα καί μελλοντικότητα τῶν ἴδιων αὐτῶν συμβάντων. Στόν πρώτο τύπο χρονικῶν γεγονότων ἀντιστοιχεῖ μιᾶ σειρά συμβάντων πού ὀνομάζεται 'Β-Σειρά', ἡ ὁποία κατευθύνεται ἀπό τὸ πρότερο στό ὕστερο καί ἔχει σάν παράγουσα σχέση της τῆ σχέση 'νωρίτερα (ἀργότερα) ἀπό'. Ἐνῶ στό δεύτερο τύπο χρονικῶν γεγονότων ἀντιστοιχεῖ μιᾶ σειρά συμβάντων, πού λέγεται 'Α-Σειρά', ἡ ὁποία κατευθύνεται ἀπό τὸ μακρινὸ παρελθόν, διαμέσου τοῦ πρόσφατου παρελθόντος, ὡς τὸ παρόν, γιὰ νὰ συνεχίσει ἀπό τὸ παρόν, διαμέσου τοῦ ἐγγύς μέλλοντος, πρὸς τὸ ἀπώτερο μέλλον. Ἡ Β-Σειρά παραμένει ἀμετάβλητη, γιατί ἡ σχέση 'νωρίτερα ἀπό' εἶναι μόνιμη. Ἀλλά ἡ Α-Σειρά εἶναι μιᾶ σειρά μεταβαλλόμενη, γιατί οἱ διακρίσεις τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος, καί τοῦ μέλλοντος ἀλλάζουν μὲ τὸ χρόνο: γιὰ ὁποιοσδήποτε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, ὑπάρχουν διαφορετικές Α-Σειρές, μιᾶ καί τὸ (τὰ) συμβάν(τα) πού εἶναι παρόν(τα) στή μία δὲν εἶναι παρόν(τα) στήν ἄλλη. Στὸ ἐξῆς θὰ ἀναφερόμαστε στή σχέση 'νωρίτερα (ἀργότερα) ἀπό' ὡς 'Β-σχέση', ἐνῶ ἡ θέση ἑνὸς συμβάντος μέσα στήν Α-Σειρά — δηλαδή ἡ παρελθοντικότητα, παροντικότητα ἢ μελλοντικότητά του — θὰ ἀναφέρεται ὡς 'Α-προσδιορισμός'. Μιᾶ γλωσσική ἔκφραση πού δηλώνει μιᾶ Β-σχέση θὰ ὀνομάζεται 'Β-ἔκφραση', ἐνῶ κάθε ἔκφραση (ὅπως ὁ χρόνος ἑνὸς ρήματος) πού δηλώνει τὸν Α-προσδιορισμὸ ἑνὸς συμβάντος θὰ ὀνομάζεται 'Α-ἔκφραση'.

Ἡ θέση τῶν συμβάντων μέσα στή Β-Σειρά δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀλλάξει. Γιὰ παράδειγμα, ὅσος μόχθος, ὅσο ἐπιμελεῖς προσπάθειες καί νὰ καταβληθοῦν, ὁ θάνατος τοῦ Πλάτωνος ποτὲ δὲν θὰ κατορθώσει νὰ τσακώσει τὸ θάνατο τῆς Βασίλισσας Ἄννας: γιατί, ἂν ἕνα συμβάν εἶναι προγενέστερο ἑνὸς ἄλλου κατὰ κάποιον ὀρισμένο ἀριθμὸ χρονικῶν μονάδων, τότε θὰ ἀληθεύει πάντα ὅτι τὸ προγενέστερο συμβάν προηγεῖται ἀπὸ τὸ ἄλλο κατὰ τίς χρονικές αὐτὲς μονάδες. Ἡ μόνη μεταβολή πού μπορεῖ νὰ ὑποστῆ ἕνα συμβάν εἶναι ἡ μεταβολή τοῦ Α-προσδιορισμοῦ του. Ὁ θάνατος τοῦ Πλάτωνος ἦταν κάποτε μελλοντικός, στή συνέχεια γινόταν ὄλο καί λιγότερο μελλοντικός, ὥσπου στό τέλος ἔφτασε στή στιγμή τῆς πραγμάτωσής του μὲ τὸ νὰ καταστῆ παρόν. Τώρα πιά ὑποχωρεῖ στό ὄλοένα μακρινότερο παρελθόν. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ μεταβολή ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω ὡς χρονικὸ γίγνεσθαι. Ἡ Β-Σειρά τοῦ McTaggart ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐτὸ πού ὀνομάστηκε στατική χρονικότητα καί ἡ Α-Σειρά του ἀντιστοιχεῖ στή δυναμική χρονικότητα.

Ἐχοντας ἀντιδιαστείλει αὐτοὺς τοὺς δύο διαφορετικοὺς τύπους χρονικῶν σειρῶν, ὁ McTaggart στή συνέχεια καταπιάνεται μὲ δύο βασικά ἐρωτήματα.

Πρῶτο ἐρώτημα: εἶναι ἄραγε καὶ οἱ δύο σειρές, Α καὶ Β, οὐσιώδεις γιὰ τὴν πραγματικὴ ὑπόσταση τοῦ χρόνου; Δεύτερο ἐρώτημα: ἂν κάποιο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ εἶδη σειρῶν εἶναι πιὸ θεμελιώδες ἀπὸ τὸ ἄλλο, ποιό εἶναι αὐτό; Στὸ πρῶτο ἐρώτημα δίνει τὴν ἀπάντησι ὅτι καὶ τὰ δύο εἶδη σειρῶν εἶναι ἀπαραίτητα καὶ ὅτι ὁ χρόνος ἔχει ἀναγκαστικὰ τόσο μιὰ ὄψη δυναμικὴ ὅσο καὶ μιὰ ὄψη στατικὴ. Τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζει τὴν ἀπάντησι αὐτὴ ἀποβλέπουν μόνο στὸ νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς. Ἴσως νόμισε ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα τῆς Β-Σειρᾶς εἶναι τόσο προφανής, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται παραπέρα σχόλια: δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ συλλάβει ἓνα 'χρόνο' ποὺ νὰ μὴν ἐπιδέχεται διάκρισι πρότερων καὶ ὕστερων χρόνων: πρόκειται γιὰ ἐννοιολογικὸ παραλογισμό. Ἐνῶ οἱ φιλόσοφοι σπάνια ἀμφισβήτησαν τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ὑπάρχει Β-Σειρά, ἂν πρόκειται νὰ ὑπάρχει καὶ χρόνος, ἄρκετοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἔθεσαν σὲ ἀμφιβολία τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς, φέρνοντας ὡς ἐπιχείρημα ὅτι, ἂν καὶ πάντα βιώνουμε τὰ συμβάντα ὡς συγκροτοῦντα καὶ μιὰ Β-Σειρά καὶ μιὰ Α-Σειρά, οἱ Α-προσδιορισμοὶ τῶν συμβάντων εἶναι ἀπατηλοὶ ἢ καθαρὰ ψυχολογικοὶ, ἔτσι ποὺ μόνο ἡ Β-Σειρά νὰ εἶναι ἀντικειμενικὰ πραγματικὴ. Ἐναντίον αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς ὁ McTaggart προβάλλει δύο σειρές ἐπιχειρημάτων. Ἡ πρώτη δείχνει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πραγματικὴ ὑπόσταση τοῦ χρόνου, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ Α-Σειρᾶς. Ἡ δεύτερη σειρά ἐπιχειρημάτων δείχνει ὅτι οἱ Β-σχέσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς Α-προσδιορισμούς.

Ἡ παραδοχὴ, στὴν ὁποία βασίζεται ἡ πρώτη σειρά ἐπιχειρημάτων τοῦ McTaggart — ὅτι δηλαδὴ χρόνος χωρὶς ἀλλαγὴ δὲν γίνεται —, εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὴ. Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτήν, ὁ McTaggart δείχνει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεταβολὴ στὸν προσδιορισμὸ ἑνὸς συμβάντος, κάθε στοιχεῖο ἴκανὸ νὰ διεκδικήσει τὴν ἐπωνυμία 'ἀλλαγὴ' εἶναι λογικὰ ἀδιανόητο. Ἐπισημαίνει ὅτι εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ μεταβληθεῖ ὁποιοδήποτε χαρακτηριστικὸ τῆς Β-Σειρᾶς: οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν της μπορεῖ νὰ αὐξηθεῖ ἢ νὰ μειωθεῖ, οὔτε οἱ ιδιότητες ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ συμβάντα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν εἶναι δυνατό νὰ ἀλλάξουν, καὶ ὁποιαδήποτε μεταβολὴ στὶς Β-σχέσεις ποὺ διέπουν τὰ μέλη της εἶναι ἀδύνατη. Ἡ Β-Σειρά, ἂν καὶ ἀναγκαῖα προϋπόθεσι τοῦ χρόνου, δὲν εἶναι καὶ ἐπαρκὴς γιὰτὶ δὲν μᾶς δίνει τὴν ἀλλαγὴ. Γιὰ νὰ ἔχουμε ἀλλαγὴ, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ἐπικαλεστοῦμε τίς μεταβολές ποὺ συμβαίνουν στοὺς Α-προσδιορισμούς τῶν συμβάντων, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὴ Β-Σειρά. Ἀλλά, γιὰ νὰ μεταβληθοῦν οἱ Α-προσδιορισμοὶ τῶν συμβάντων, πρέπει νὰ ὑπάρχει Α-Σειρά, ἢ, ἀκριβέστερα, πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ σειρά ἀπὸ Α-Σειρές.

Ἡ δεύτερη σειρά ἐπιχειρημάτων, μὲ τὴν ὁποία ὁ McTaggart ὑποστηρίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς, ἀποβλέπει στὴν ἀπόδειξι τοῦ ὅτι ἡ Β-Σειρά, ποὺ κατὰ παραδοχὴ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὸ χρόνο, προϋποθέτει λο-

γικά μιὰ Α-Σειρά. Τὸ ἐπιχείρημα ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ παράγουσα σχέση τῆς Β-Σειρᾶς — *‘νωρίτερα ἀπὸ’* — μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ἢ νὰ ἀναλυθεῖ ἂν τὴν ἀνάγουμε σὲ Α-προσδιορισμούς.

Ὁ ὅρος Ρ εἶναι προγενέστερος τοῦ ὅρου Q, ἂν ἀληθεύει ὅτι, ὅσο ὁ Q εἶναι στὸ παρόν, ὁ Ρ εἶναι στὸ παρελθόν ἢ ὅτι, ὅσο ὁ Q εἶναι στὸ μέλλον, ὁ Ρ εἶναι στὸ παρόν.¹

Ἔτσι, ἂν τὰ συμβάντα βρίσκονται σὲ Β-σχέσεις μεταξύ τους, ἔπεται ὅτι πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχουν Α-προσδιορισμούς καί, κατὰ συνέπεια, νὰ σχηματίζουν μιὰ Α-Σειρά. Τὸ νὰ ὑπάρχει Β-σχέση μεταξύ συμβάντων ποὺ δὲν ἔχουν Α-προσδιορισμούς εἶναι τόσο ἀδύνατο, ὅσο καὶ τὸ νὰ ὑπάρχει ἁρμονικὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ μουσικούς φθόγγους ποὺ δὲν ἔχουν ἀπόλυτο ὕψος. Αὐτὸ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἐπάρκεια καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς, γιατί, ἀφοῦ ἡ παράγουσα σχέση τῆς Β-Σειρᾶς εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστεῖ ἢ νὰ ἀναλυθεῖ ἀναγόμενῃ σὲ Α-προσδιορισμούς, ἡ Β-Σειρά μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν Α-Σειρά.

Ἀπαντώντας στὸ δεῦτερο ἐρώτημα, ὁ McTaggart ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Α-Σειρά εἶναι πιὸ θεμελιώδης ἀπὸ τὴ Β-Σειρά. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἡ Α-Σειρά δὲν μπορεῖ νὰ προκύψει ἀπὸ κανέναν ἄλλο τύπο σειρᾶς, ἐνῶ ἡ Β-Σειρά μπορεῖ νὰ συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔνωση μιᾶς Α-Σειρᾶς καὶ μιᾶς C-Σειρᾶς, δηλαδή μιᾶς σειρᾶς τῆς ὁποίας ἡ παράγουσα σχέση εἶναι ἄχρονη, ὅπως εἶναι ἡ σειρά τῶν ἀκεραίων ἀριθμῶν. Γιὰ νὰ ἐνώσουμε μιὰ Α-Σειρά μὲ μιὰ C-Σειρά, ὅπως τὴν σειρά τῶν ἀκεραίων, ἀντιστοιχίζουμε πρῶτα τὸ (τὰ) παρόν(τα) συμβάν(τα) τῆς Α-Σειρᾶς μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀκεραίους, λ.χ. τὸ 0 καὶ στὴ συνέχεια ἀντιστοιχίζουμε τὰ παρελθόντα καὶ τὰ μελλοντικὰ συμβάντα τῆς Α-Σειρᾶς μὲ τοὺς ἀρνητικούς καὶ τοὺς θετικούς ἀκεραίους ἀντίστοιχα. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ(τὰ) παρόν(τα) συμβάν(τα), κάθε συμβάν τῆς Α-Σειρᾶς ἀντιστοιχεῖ σὲ ἕναν ὀρισμένο, ἀρνητικὸ ἢ θετικὸ, ἀκέραιο ἀριθμὸ. Ἐνα συμβάν x εἶναι προγενέστερο ἑνὸς συμβάντος y, ἂν ὁ ἀκέραιος, στὸν ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ τὸ x, εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὸν ἀκέραιο, στὸν ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ τὸ y. Ἔτσι σχηματίζεται ἡ Β-Σειρά. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Β-Σειρά εἶναι σειρά χρονικὴ, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ τὰ συμβάντα ποὺ εἶναι στοιχεῖα τῆς ἀποτελοῦν μιὰν Α-Σειρά. Ἄν αὐτὸ δὲν συνέβαινε, ἡ Β-Σειρά θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἄχρονη C-Σειρά.

2. *Ἡ ἀρνητικὴ θέση τοῦ McTaggart.* Ἐχοντας ἐπιβεβαιώσει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς γιὰ τὴν πραγματικὴ ὑπόσταση τοῦ χρόνου, ὁ McTaggart προσπαθεῖ, στὴν ἀρνητικὴ του θέση, νὰ δείξει τὴν ἀντιφατικὴ καὶ γι' αὐτὸ μὴ πραγματικὴ φύση αὐτῆς τῆς σειρᾶς, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι καὶ τὴ μὴ πραγματικὴ ὑπόσταση τοῦ χρόνου. Πρὶν ἀπὸ τὴν κύρια συλλογιστικὴ ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀντιφατικὴ φύση τῆς Α-Σειρᾶς, ἀναπτύσσεται μιὰ δευτερεύουσα συλλογιστικὴ, ἡ ὁποία ὁμως δὲν προτείνεται

ὡς ἀδιαμφισβήτητη, ἀφοῦ βασίζεται στὴ συζητήσιμη παραδοχὴ ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι σχέσεις: πράγμα πού, μεταφραζόμενο σὲ ὄρους γλωσσικούς, σημαίνει ὅτι Α-ἐκφράσεις σὰν τὸν προσδιορισμὸ 'εἶναι παρελθὸν (παρόν, μέλλον)' εἶναι μεταμφιεσμένα κατηγορήματα δυὸ μεταβλητῶν. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐρμηνείας τῶν Α-ἐκφράσεων, κάθε δήλωση τῆς μορφῆς 'Τὸ Μ εἶναι παρελθὸν (παρόν, μέλλον)', ὅπου τὸ 'Μ' ἀναφέρεται σὲ ἓνα συμβάν, εἶναι στὴν πραγματικότητά δήλωση σχέσης (relational statement) καὶ ἔχει τὴ μορφή 'Τὸ Μ βρίσκεται σὲ R (R_1, R_2) πρὸς—'.² Τί εἶδους σχέση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ R (R_1, R_2); Καὶ τί εἶδους ἔκφραση θὰ μπορούσε νὰ ἀντικαταστήσει τὴν κενὴ θέση; Ἴσως θεωρηθεῖ ὅτι τὸ R εἶναι ἡ χρονικὴ σχέση 'νωρίτερα ἀπὸ (ταυτόχρονα μὲ, ὕστερα ἀπὸ)' καὶ στὴν κενὴ θέση θὰ πρέπει νὰ εἰσαχθεῖ μιὰ ἔκφραση συμβάντος. Κάτι τέτοιο θὰ παρήγε τὴν πρόταση 'Τὸ Μ εἶναι νωρίτερο (ταυτόχρονο, μεταγενέστερο) τοῦ Ν', ὅπου τὸ 'Ν' ἀναφέρεται σὲ ἓνα συμβάν μέσα στὴν ἴδια Β-Σειρά, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ Μ.

Ὁ McTaggart σπεύδει νὰ ἐπισημάνει πὼς κάτι τέτοιο δὲν στέκει, γιατί ὁ Α-προσδιορισμὸς ἑνὸς συμβάντος μεταβάλλεται, ἐνῶ οἱ μεταξὺ συμβάντων χρονικὲς σχέσεις δὲν μποροῦν νὰ μεταβληθοῦν. Τὸ Μ παίρνει τὸν εἰδικὸ Α-προσδιορισμὸ του ὄχι δυνάμει τῆς χρονικῆς του σχέσης μὲ κάποιο ἄλλο συμβάν ἀλλὰ ἐπειδὴ βρίσκεται σὲ μιὰν 'ἄγνωστο ποιὰ' σχέση πρὸς μιὰν 'ἄγνωστο ποιὰ' ὄντοτητα x, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖ συμβάν τῆς Β-Σειρᾶς. Ὁ Α-προσδιορισμὸς τοῦ Μ μεταβάλλεται, ἐξαιτίας μιᾶς μεταβολῆς στὴν 'ἄγνωστο ποιὰ' σχέση του πρὸς τὴν ἄγνωστη αὐτὴ ὄντοτητα x. Μέχρι νὰ μπορέσουμε νὰ καθορίσουμε τί εἶναι ἡ ὄντοτητα x καὶ τί ἡ σχέση αὐτή, δὲν ἔχουμε τὴν παραμικρὴ ἰδέα τί σημαίνει Α-ἐκφραση. Ὡς τότε, οἱ Α-ἐκφράσεις παραμένουν θόρυβοι χωρὶς σημασία.

Εἶναι φανερό γιατί αὐτὴ ἡ δευτερεύουσα συλλογιστικὴ δὲν προτείνεται ὡς ἀδιαμφισβήτητη. Γιὰ νὰ ἀντικρουστεῖ, δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι σχέσεις. Δὲν εἶναι φανερὰ λάθος νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι ιδιότητες τῶν συμβάντων ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ λογικὴ ὀρολογία, ὅτι κάθε Α-ἐκφραση ἀποτελεῖ κατηγορημα *μιᾶς μεταβλητῆς*, τὸ ὁποῖο περιγράφει τὴν ιδιότητα ἑνὸς συμβάντος. Ἀντίθετα, ἡ κύρια συλλογιστικὴ τοῦ McTaggart παραμένει οὐδέτερη ὡς πρὸς τὸ ἂν οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι σχέσεις ἢ ιδιότητες. Γι' αὐτὸ προτείνεται καὶ ὡς ἀδιαμφισβήτητη.

Τὸ κύριο ἐπιχείρημα ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἐπειδὴ οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι μεταβαλλόμενες σχέσεις ἢ ιδιότητες συμβάντων, κάθε συμβάν πού ἔχει ἓναν ὁποιοδήποτε ἀπὸ τοὺς τρεῖς Α-προσδιορισμούς, 'παρελθόν', 'παρόν', ἢ 'μέλλον' θὰ ἔχει ἐπίσης καὶ τοὺς ἄλλους δύο, ἂν δεχτοῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει πρῶτο ἢ τελευταῖο συμβάν στὴν ἱστορία. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀντίφαση, γιατί

ἂν ἓνα συμβάν ἔχει ἓναν ὁποιοδήποτε ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς Α-προσδιορισμοὺς, δὲν μπορεῖ λογικὰ νὰ ἔχει κανέναν ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο. Λόγου χάρι, ἀποτελεῖ ἀντίφαση τὸ νὰ εἶναι ἓνα συμβάν καὶ παρελθὸν καὶ παρὸν, ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ δύο προσδιορισμοὶ δὲν εἶναι συμβιβάσιμοι μεταξύ τους. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ Α-Σειρὰ περιέχει ἀντίφαση, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματική. Ἄρα καὶ ὁ χρόνος δὲν εἶναι πραγματικός.

Ἡ συλλογιστική αὐτὴ προκαλεῖ συνήθως ἓνα κοροϊδευτικὸ γελάκι, ἔτσι εὐκόλη πὸ φαίνεται ἡ ἐξήγηση τῆς ὑποτιθέμενης ἀντίφασης. Ἡ προφανὴς ἀπάντηση εἶναι ὅτι κανένα συμβάν δὲν ἔχει περισσότερους ἀπὸ ἓναν Α-προσδιορισμὸν *τὴν ἴδια χρονικὴ στιγμή* καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ἀντίφαση δὲν ὑπάρχει. Αὐτὸ πὸ συμβαίνει μᾶλλον εἶναι πὸς κάθε συμβάν, ὅπως τὸ Μ, ἔχει αὐτοὺς τοὺς τρεῖς Α-προσδιορισμοὺς *διαδοχικά*: λόγου χάρι, τὸ Μ ἦταν κάποτε μελλοντικὸ, θὰ εἶναι κάποτε παρελθὸν καὶ τώρα εἶναι παρὸν. Αὐτὸ ὅμως, ὑποστηρίζει ὁ McTaggart, πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἔννοια ὅτι τὸ Μ εἶναι, ἀντίστοιχα, μελλοντικὸ σὲ κάποια παρελθούσα στιγμή, παρελθὸν σὲ κάποια μελλοντικὴ στιγμή, καὶ παρὸν σὲ κάποια στιγμή παρούσα.

Δὲν στέκει ὅμως ἡ ἀπάντηση αὐτὴ, ἀφοῦ συνεπάγεται εἴτε ἓνα φαῦλο κύκλο, εἴτε μιὰ φαύλη εἰς ἄπειρον ἀναγωγή. Δίνοντας αὐτὴ τὴν ἀπάντηση, δὲν κάνουμε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀντίφαση νὰ ἔχει ἓνα συμβάν καὶ τοὺς τρεῖς Α-προσδιορισμοὺς, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἔχει αὐτοὺς τοὺς προσδιορισμοὺς *διαδοχικά σὲ χρονικὲς στιγμὲς μιᾶς δευτεροβάθμιας χρονικῆς σειρᾶς*. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἡ δευτεροβάθμια αὐτὴ χρονικὴ σειρὰ εἶναι καὶ αὐτὴ χρονικὴ σειρὰ, τὰ μέλη τῆς, τὰ ὅποια εἶναι χρονικὲς στιγμὲς, πρέπει ἐπίσης νὰ σχηματίζουν μιὰ Α-Σειρὰ. Αὐτὸ εἶναι ἓνα συμπέρασμα πὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν καταφατικὴ θέση τοῦ McTaggart, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρξει χρονικὴ σειρὰ — Β-Σειρὰ — πὸ νὰ μὴν εἶναι καὶ Α-Σειρὰ. Κατὰ συνέπεια, κάθε χρονικὴ στιγμή αὐτῆς τῆς δευτεροβάθμιας Α-Σειρᾶς ἔχει καὶ τοὺς τρεῖς, ἀσυμβίβαστους μεταξύ τους, Α-προσδιορισμοὺς: πρᾶγμα πὸ συνεπάγεται ἀντίφαση. Τὸ μόνον πὸ κατορθώνουμε εἶναι νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀντίφαση πὸ ἐνδημεῖ στὴν πρωτοβάθμια Α-Σειρὰ, μὲ τὸ νὰ δεχτοῦμε μιὰ δευτεροβάθμια Α-Σειρὰ. Ἀλλὰ τὸ νὰ προϋποθέσουμε μιὰ δεύτερη Α-Σειρὰ γιὰ νὰ ἀπαλλάξουμε τὴν πρώτη Α-Σειρὰ ἀπὸ τὴν ἀντίφαση σημαίνει νὰ συλλογιζόμαστε σὲ φαῦλο κύκλο.

Ἄν προσπαθούσαμε νὰ ἄρουμε τὴν ἀντίφαση πὸ χαρακτηρίζει καὶ τὴ δευτεροβάθμια Α-Σειρὰ, ἀφοῦ ὅλες οἱ χρονικὲς στιγμὲς ἔχουν καὶ τοὺς τρεῖς Α-προσδιορισμοὺς, λέγοντας ὅτι αὐτὲς οἱ χρονικὲς στιγμὲς εἶναι *διαδοχικά μελλοντικὲς, παροῦσες καὶ παρελθοῦσες* κατὰ χρονικὲς στιγμὲς μιᾶς τριτοβάθμιας Α-Σειρᾶς, δὲν θὰ κάναμε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μεταφέρουμε τὴν ἀντίφαση στὴν τριτοβάθμια Α-Σειρὰ. Θὰ μπορούσαμε βέβαια νὰ ἀπαλλάξουμε καὶ τὴν τριτοβάθμια Α-Σειρὰ ἀπὸ τὴν ἀντίφαση, ἀναφερόμενοι σὲ μιὰ τεταρτο-

βάθμια Α-Σειρά, καὶ οὕτω καθεξῆς στὸ ἄπειρο. Ὅλες οἱ εἰς ἄπειρον ἀναγωγές δὲν εἶναι λογικὰ φαῦλες, αὐτὴ ἐδῶ ὅμως εἶναι. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ, σὲ ὅποιο σημεῖο τῆς σταθοῦμε, ὑπάρχει μιὰ ἀντιφατικὴ Α-Σειρά. Ἡ κατάρρα τῆς ἀντίφασης μᾶς κατατρέχει σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος αὐτῆς τῆς ἀναγωγῆς καὶ μοιάζει μὲ σκυτάλη πού ἡ κάθε Α-Σειρά περνάει στὴν ἐπόμενη.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς διαλεκτικῆς, τὰ ἀρχικὰ γελάκια δίνουν τὴ θέση τους στὴ σοβαρὴ περισυλλογὴ, καθὼς συνειδητοποιοῦμε ὅτι τὸ παράδοξο τοῦ McTaggart, ὅπως καὶ τὰ μνημειώδη ζηνώνεια παράδοξα, δὲν ἐπιδέχεται ἀπλὴ ἀπάντηση. Ἄς στραφοῦμε τώρα στὴν ἐξέταση τῶν προσπαθειῶν τῶν ἀναλυτικῶν φιλόσοφων νὰ ἀνατρέψουν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ McTaggart.

II. Οἱ ἀπαντήσεις στὸ παράδοξο τοῦ McTaggart

Ἡ προφανῆς πρώτη κίνηση, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει κανεὶς μιὰ συλλογιστικὴ πού ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει τὸ μὴ πραγματικὸ τοῦ χρόνου, εἶναι νὰ προσφύγει σὲ διαπιστώσεις τοῦ κοινοῦ νοῦ. Ὁ G. E. Moore ἐπεσήμανε πῶς, ἂν ὁ χρόνος εἶναι μὴ πραγματικός, τότε δὲν ὑπάρχουν χρονικὰ γεγονότα, τίποτα δὲν εἶναι παρελθόν, παρὸν ἢ μελλοντικό, καὶ τίποτα δὲν εἶναι προγενέστερο ἢ μεταγενέστερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο. Προφανῶς ὅμως εἶναι ψευδές ὅτι δὲν ὑπάρχουν χρονικὰ γεγονότα, ἀφοῦ ἀποτελεῖ γεγονὸς πῶς *αὐτὴ τὴ στιγμή* (presently) χαράζω τούτη τὴν πρόταση, καθὼς καὶ πῶς χτὲς τὸ πρόγευμά μου *προηγήθηκε* τοῦ μεσημεριανοῦ μου γεύματος. Ἄφοῦ τὸ συμπέρασμα τῆς συλλογιστικῆς τοῦ McTaggart συνεπάγεται μιὰ ψευδὴ δήλωση, ἔπεται, κατὰ τὸν κανόνα τοῦ modus tollens, ὅτι τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι ψευδές. Ἄρα ἡ συλλογιστικὴ τοῦ McTaggart παρέχει εἴτε κάποια ψευδὴ προκείμενη εἴτε κάποια ἀνακολουθία.³

Ἡ πρώτη αὐτὴ κίνηση ἔχει βέβαια τὴν ἀξία τῆς, δὲν εἶναι ὅμως τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ πρώτη κίνηση, ἀφοῦ δὲν καταφέρνει νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ διορθώσει τὴν πηγὴ τοῦ λάθους τοῦ McTaggart. Ἔργο τοῦ φιλόσοφου εἶναι ὄχι μόνο νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει ὅτι *γεννηθήκαμε* καὶ ὅτι τὸ πρόγευμά μας *προηγείται* τοῦ μεσημεριανοῦ μας γεύματος, ἀλλὰ καὶ νὰ δώσει μιὰ συνετὴ περιγραφή τοῦ τί ἐννοοῦμε μὲ τίς ἐκφράσεις αὐτές. Ἡ περιγραφή αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων ἀπὸ τὸν McTaggart φαίνεται νὰ καταλήγει στὸ παράλογο συμπέρασμα πῶς ὁ χρόνος εἶναι μὴ πραγματικός. Ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ γίνῃ εἶναι νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ περιγραφή τοῦ χρόνου, τὴν ὁποία δίνει ὁ McTaggart, ἀπὸ μιὰ ἄλλη, ἐπαρκέστερη, πού νὰ μὴ συνεπάγεται τὸ παραπάνω παράλογο ἀποτέλεσμα. Σοβαρὲς ἀπαντήσεις στὸ παράδοξο τοῦ McTaggart εἶναι ἐκεῖνες πού προσπάθησαν νὰ κάνουν αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πράγμα.

Οἱ σοβαρὲς ἀπαντήσεις τῶν ἀναλυτικῶν φιλόσοφων στὸν McTaggart εἶναι

τριών διαφορετικῶν τύπων: (1) Ἡ Β-Σειρά ἀρκεῖ μόνη της γιὰ νὰ περιγραφεῖ ὁ χρόνος· (2) ἡ Α-Σειρά ἀρκεῖ μόνη της γιὰ νὰ περιγραφεῖ ὁ χρόνος, ἀλλὰ ἡ ἔννοια τῆς Α-Σειρᾶς δὲν περιέχει ἀντίφαση· τέλος, (3) καὶ ἡ Α-Σειρά καὶ ἡ Β-Σειρά ἀρκοῦν, μόνη της ἡ καθεμιά, γιὰ νὰ περιγραφεῖ ὁ χρόνος, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ συγχέονται ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, γιὰτι ἀλλιῶς προκύπτει ἀντίφαση. Ἡ ἀπάντηση (1), τὴν ὁποία ἄς ὀνομάσουμε “Ἀπάντηση κατὰ τὴ Β-Θεωρία”, προσβάλλει τὴν καταφατικὴ θέση τοῦ McTaggart, ἐφόσον ἀρνεῖται ὅτι ἡ Α-Σειρά εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἔχει ὁ χρόνος πραγματικὴ ὑπόσταση. Ἡ ἀπάντηση (2), τὴν ὁποία ἄς ὀνομάσουμε “Ἀπάντηση κατὰ τὴν Α-Θεωρία”, συμφωνεῖ βασικὰ μὲ τὴν καταφατικὴ θέση τοῦ McTaggart, ὅτι δηλαδὴ ἡ Α-Σειρά εἶναι καὶ ἀναγκαῖα καὶ θεμελιακὴ, ἀλλὰ ἀρνεῖται τὴν ἀρνητικὴ του θέση, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἔννοια τῆς Α-Σειρᾶς εἶναι ἀντιφατικὴ. Ἡ ἀπάντηση (3), τὴν ὁποία ἄς ὀνομάσουμε “Ἀπάντηση κατὰ τὴν Καὶ ἔτσι καὶ ἀλλιῶς-Θεωρία (Either-way-will-work Theory)”, ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει ὅτι μποροῦμε νὰ δώσουμε ἐπαρκὴ περιγραφή τοῦ χρόνου, εἴτε δεχτοῦμε εἴτε ἀπορρίψουμε τὴ θετικὴ θέση τοῦ McTaggart. Ἡ καθεμιά ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις αὐτὲς ἐξετάζεται τώρα χωριστά, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὶς ἀνταγωνιστικὲς μεταξὺ τους ἀναλύσεις τοῦ χρόνου, οἱ ὁποῖες περιέχονται στὶς δύο πρῶτες ἀπαντήσεις.

Ἡ ἀπάντηση κατὰ τὴ Β-Θεωρία

Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ στὸ παράδοξο τοῦ McTaggart, μαζί μὲ τὴ θεωρία τοῦ χρόνου ποὺ περιέχεται σὲ αὐτήν, καὶ τὴν ὁποία ἄς ὀνομάσουμε ‘Β-Θεωρία’, εἶναι ἰδιαίτερα προσφιλὴς στοὺς ἀναλυτικοὺς φιλόσοφους, ποὺ προσεγγίζουν τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μαθηματικῆς λογικῆς καὶ τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς. Στὺς φιλόσοφους αὐτοὺς περιλαμβάνονται οἱ περισσότεροι λογικοὶ ἀτομιστές, λογικοὶ θετικιστές καὶ ὀπαδοὶ τῆς ὀρθολογικῆς ἀναδόμησης (rational reconstructionists). Πατέρας τῆς μοντέρνας παραλλαγῆς τῆς Β-Θεωρίας εἶναι ὁ Bertrand Russell, καὶ στοὺς ὀπαδοὺς του συγκαταλέγονται οἱ: R. B. Braithwaite, C. J. Ducasse, A. Grünbaum, A. J. Ayer, W. V. Quine, N. Goodman, D. C. Williams καὶ J. J. C. Smart. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους αὐτοὺς θὰ συμφωνοῦσαν μὲ τὶς ἀκόλουθες τέσσερις ἀρχές, οἱ ὁποῖες συναποτελοῦν τὴ Β-Θεωρία γιὰ τὸ χρόνο.

(1) Ἡ Α-Σειρά εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθεῖ στὴ Β-Σειρά, ἀφοῦ οἱ Α-προσδιορισμοὶ μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν στὶς μεταξὺ συμβάντων Β-σχέσεις.

(2) Τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι ψυχολογικὸ, ἀφοῦ οἱ Α-προσδιορισμοὶ συνεπάγονται μιὰ Β-σχέση πρὸς ἓνα ἀντιληπτικὸ ὑποκείμενο.

(3) Ἡ Β-Σειρά εἶναι ἀντικειμενικὴ, ἐφόσον ὅλα τὰ συμβάντα εἶναι ἐξίσου πραγματικά.

(4) Ἡ μεταβολή μπορεί νά ἀναλυθεῖ μόνο σέ Β-σχέσεις μεταξὺ ποιοτικῶν διαφορετικῶν καταστάσεων ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος.

Θὰ ἐξετάσουμε καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές αὐτές χωριστὰ καὶ στὴ συνέχεια θὰ δείξουμε πῶς, στὸ σύνολό τους, περιέχουν μιὰν ἀπάντηση στὸ ἐπιχείρημα τοῦ McTaggart.

(1) Ἡ Α-Σειρὰ εἶναι δυνατὸ νά ἀναχθεῖ στὴ Β-Σειρά, ἀφοῦ οἱ Α-προσδιορισμοὶ μποροῦν νά ἀναλυθοῦν στὶς μεταξὺ συμβάντων Β-σχέσεις. Ὁ κύριος ἰσχυρισμὸς τῆς Β-Θεωρίας γιὰ τὸ χρόνο συνίσταται στὸ ὅτι τὰ συμβάντα, ἀπὸ μόνονα τους καὶ ἀπόλυτα, δὲν εἶναι παρελθόντα, παρόντα καὶ μελλοντικά ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἀπλῶς προγενέστερα, ταυτόχρονα⁴ καὶ μεταγενέστερα ἄλλων συμβάντων. Ἐναλλακτικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο μπορεί νά δηλωθεῖ ἡ θέση αὐτή, εἶναι ὁ ἀκόλουθος: ἀντίθετα ἀπὸ τὶς φαινομενικὲς ἐνδείξεις τῆς γραμματικῆς, τὰ 'εἶναι παρελθόν', 'εἶναι παρὸν' καὶ 'εἶναι μέλλον' ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητα μὴ ρηματοχρονικὰ κατηγορήματα δύο μεταβλητῶν καὶ δέχονται ὡς ὑποκείμενά τους ἐκφράσεις δηλωτικὲς συμβάντων. Ὁ Nelson Goodman ἐπιχείρησε νά ἀνάγει τοὺς Α-προσδιορισμοὺς σέ Β-σχέσεις μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

Τὸ 'παρελθόν', τὸ 'παρὸν' καὶ τὸ 'μέλλον' δὲν εἶναι ὀνόματα χρόνων. Ἀντίθετα, οἱ ἐκφράσεις 'εἶναι παρελθόν κατὰ', 'εἶναι παρὸν κατὰ' καὶ 'εἶναι μελλοντικὸ κατὰ' ἀποτελοῦν μὴ ρηματοχρονικὰ κατηγορήματα δύο μεταβλητῶν, τὰ ὁποῖα μποροῦν ἀντίστοιχα νά μεταφραστοῦν μὲ τὰ μὴ ρηματοχρονικὰ κατηγορήματα 'εἶναι προγενέστερο τοῦ', 'εἶναι ταυτόχρονο μὲ' καὶ 'εἶναι μεταγενέστερο τοῦ'.⁵

Ἄν μιὰ τέτοια ἀναγωγή τῶν Α-προσδιορισμῶν σέ Β-σχέσεις εἶναι βάσιμη, τότε ἡ Α-Σειρὰ μπορεί νά ἀναχθεῖ στὴ Β-Σειρά.

Ἐνα συμβάν δὲν εἶναι παρελθόν, παρὸν ἢ μελλοντικὸ ἀπὸ μόνον του καὶ ἀπόλυτα, ἢ ἀπὸ τὴ φύση του· εἶναι ἀπλῶς προγενέστερο, ταυτόχρονο ἢ μεταγενέστερο κάποιου ἄλλου συμβάντος πού ἔχουμε διαλέξει. Τὸ συμβάν πού διαλέγουμε εἶναι συνήθως εἴτε κάποιο γλωσσικὸ συμβάν, τὸ ὁποῖο συνίσταται στὴν ἐκφορὰ μιᾶς ρηματοχρονικῆς δήλωσης σχετικῆς μὲ τὸ ἐξεταζόμενο συμβάν, εἴτε κάποιο νοητικὸ συμβάν, πού συνίσταται σέ μιὰν ἀνάμνηση, ἀντίληψη ἢ προσμονὴ τοῦ ἐξεταζόμενου συμβάντος. Ὀνομάζουμε τὴν πρώτη μέθοδο ἀναγωγῆς τῶν Α-προσδιορισμῶν σέ Β-σχέσεις 'Γλωσσικὴ Ἀναγωγή', ἐνῶ τὴ δεύτερη μέθοδο τὴν ὀνομάζουμε 'Ψυχολογικὴ Ἀναγωγή' καὶ θὰ τὴν ἐξετάσουμε σέ συνάρτηση μὲ τὴν ἀρχὴ (2). Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀναγωγὲς ἔχουν σκοπὸ νά δείξουν ὅτι ἡ Α-Σειρὰ μπορεί νά ἀναχθεῖ στὴ Β-Σειρά καὶ ὅτι ἐπιπλέον ἡ Α-Σειρὰ εἶναι ὑποκειμενικὴ, ἀφοῦ οἱ Α-προσδιορισμοὶ περιέχουν ἀναφορὰ σέ κάποιο ὑποκείμενο, εἴτε ὡς χρήστη τῆς γλώσσας εἴτε ὡς ὑποκείμενο τῆς ἀντίληψης. Ἄν στὸν κόσμον δὲν βρισκόνταν χρήστες τῆς γλώσσας ἢ ἀντιληπτικὰ ὑποκείμενα, θὰ ἐξακολου

θοῦσε ὥστόσο νὰ ὑπάρχει Β-Σειρά ἀλλὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε Α-Σειρά. "Ἄς δοῦμε τώρα τὴ Γλωσσικὴ Ἀναγωγὴ.

Πρῶτο βῆμα στὴν ἀναγωγὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπισήμανση τοῦ ὅτι οἱ Α-δηλώσεις, δηλαδή οἱ δηλώσεις ποὺ ἀποφαίνονται ὅτι ἓνα συμβάν ἔχει κάποιον δεδομένο Α-προσδιορισμό, εἶναι περιστασιακές, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι φανερώνουν τὴ χρονικὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν ὁμιλητὴ καὶ στὸ συμβάν τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ἢ δῆλωσὴ του. Τὸ νὰ πῶ ὅτι ἓνα συμβάν ἔγινε ἢ θὰ γίνεῖ δὲν ἔχει νόημα ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ συμβάν αὐτὸ κατέχει κάποιον χρόνο προγενέστερο ἢ μεταγενέστερο τῆς δῆλωσής μου γι' αὐτό. Ἡ περιστασιακὴ φύση τῶν Α-ἐκφράσεων, ὅπως εἶναι οἱ χρόνοι τῶν ρημάτων, μπορεῖ νὰ διευκρινιστεῖ ἀκριβέστερα, ἂν χρησιμοποιηθεῖ ἡ θεωρία τῆς δειγματο-αυτοπάθειας (token-reflexivity) τοῦ Hans Reichenbach⁶. Μὲ τὸν ὄρο *δείγμα* (token) ὁ Reichenbach ἐννοεῖ ὁποιοδήποτε μεμονωμένο σημεῖο, λόγου χάρι ὀρισμένες μελάνινες κηλίδες ἐπάνω σὲ ἓνα φύλλο χαρτιοῦ ἢ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς συνδυασμοῦ θορύβων σὲ κάποια δεδομένη περίσταση. Μιὰ λέξη, ἢ μιὰ πρόταση, εἶναι μιὰ κατηγορία ὁμοίων δειγμάτων. Καὶ δειγματο-αυτοπαθὴς λέξη ἢ πρόταση εἶναι μιὰ λέξη ἢ πρόταση, τῆς ὁποίας κάθε δείγμα ποὺ περιέχεται σὲ αὐτὴν ἀναφέρεται στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Βάσει αὐτῆς τῆς περιγραφῆς τῆς δειγματο-αυτοπάθειας, οἱ Α-δηλώσεις ἐπιδέχονται τὴν ἀκόλουθη ἀνάλυση, τὴν ὁποία ἂς ὀνομάσουμε 'ΔΑ I': ἡ Α-δήλωση 'Τὸ Μ εἶναι παρελθόν (παρόν, μελλοντικὸ)' μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ στὴ δῆλωση 'Τὸ Μ εἶναι προγενέστερο (ταυτόχρονο, μεταγενέστερο) τοῦ δείγματος αὐτοῦ', ὅπου τὸ 'τὸ δείγμα αὐτό' ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ (occurrence) ὀλόκληρης τῆς πρότασης-δείγματος, μέσα στὴν ὁποία ἐμφανίζεται (occurs) καὶ τὸ ἴδιο.⁷ Κατὰ τὸν Smart, ἡ φιλοσοφικὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνάλυσης ΔΑ I τῶν Α-δηλώσεων ἐγκεῖται στὸ ὅτι ἀποκαλύπτει τὸν κρυφὸ ἀνθρωποκεντρισμὸ ἢ γλωσσοκεντρισμὸ τῶν Α-ἐκφράσεων, μιὰ καὶ αὐτὲς περιέχουν ἀναφορὰ σὲ κάποιο δείγμα, τὸ ὁποῖο ἔχει παράγει κάποιος ἄνθρωπος.⁸

"Ἄν καὶ ἡ ἀνάλυση ΔΑ I μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν σημαντικὴ συνέπεια, ἀπὸ μεταφυσικὴ ἄποψη, νὰ δείχνει πῶς τὰ συμβάντα δὲν ἔχουν Α-προσδιορισμοὺς παρὰ μόνο σὲ σχέση μὲ κάποιο συμβάν-δείγμα (token event), ὑπάρχει ὥστόσο περιθώριον νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ ἂν ἡ ἀνάλυση αὐτὴ κατόρθωσε νὰ ἀνάγει τοὺς Α-προσδιορισμοὺς σὲ Β-σχέσεις. Ὁ λόγος εἶναι ὁ ἑξῆς: τὸ *analysans* τῆς ΔΑ I, παρ' ὄλο ποὺ ἀπαλείφει ὅλες τὶς ρηματοχρονικὲς ἐκφράσεις καὶ τὰ ρηματοχρονικὰ συνδετικὰ καὶ περιγράφει ἀπλῶς μιὰ Β-σχέση ποὺ ἰσχύει ἀνάμεσα στὸ συμβάν Μ καὶ στὴν ὑπαρξὴ τῆς πρότασης-δείγματος, κάνει χρῆση μιᾶς πρότασης ἢ ὁποία, ὅταν τὴ χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ κάνουμε μιὰ ἀληθὴ δῆλωση, ὑπόκειται στοὺς ἴδιους ἀκριβῶς χρονικοὺς περιορισμοὺς, στοὺς ὁποίους ὑπόκειται καὶ ἡ πρόταση, μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἡ Α-δήλωση στὸ *analysandum*: τόσο τὸ 'τὸ Μ εἶναι παρελθόν (παρόν, μελλοντικὸ)' ὅσο καὶ

τὸ ‘τὸ Μ εἶναι προγενέστερο (ταυτόχρονο, μεταγενέστερο) αὐτοῦ τοῦ δείγματος’ δὲν μποροῦν νὰ χρησιμέψουν — ἐκφερόμενα ἢ γραφόμενα — γιὰ νὰ κάνουμε μιὰ ἀληθὴ δήλωση, παρὰ μόνον ἂν χρησιμοποιηθοῦν μετὰ (ταυτόχρονα μὲ, πρὶν ἀπὸ) τὴν ἐμφάνιση τοῦ Μ. “Ὅσοι ἐπιχείρησαν νὰ ἀνάγουν τοὺς Α-προσδιορισμοὺς σὲ Β-σχέσεις ἐπιδίωξαν νὰ δημιουργήσουν μιὰ *ιδανικὴ* γλῶσσα. Μεταξὺ τῶν προϋποθέσεων μιᾶς *ιδανικῆς* γλῶσσας εἶναι καὶ τὸ ὅτι οἱ προτάσεις ποὺ διατυπώνονται σὲ αὐτὴν πρέπει νὰ μποροῦν νὰ ἐπαναλαμβάνονται ἀπεριόριστα καί, ὅποτεδήποτε χρησιμοποιοῦνται, νὰ ἀποτελοῦν δήλωση μὲ τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας. Ἡ πρόταση τοῦ *analysans* τῆς ΔΑ I δὲν ἱκανοποιεῖ αὐτὸν τὸν ὄρο, ἀφοῦ περιέχει τὴ δειγματο-αυτοπαθὴ ἐκφραση ‘αὐτὸ τὸ δείγμα’. Μιὰ Α-δήλωση, γιὰ νὰ πετύχει τὸ στόχο τῆς ἀπεριόριστης ἐπαναληψιμότητας, πρέπει νὰ ἀναλύεται σὲ ‘γνήσια’ Β-δήλωση, δηλαδή σὲ δήλωση ποὺ γίνεται μὲ τὴ χρήση μιᾶς ἀπεριόριστα ἐπαναλήψιμης πρότασης, ἢ ὁποῖα περιγράφει μιὰ Β-σχέση μεταξὺ δύο συμβάντων.⁹

Τὸ δεῦτερο βῆμα στὴ Γλωσσικὴ Ἀναγωγή, ποὺ τὸ ἐπιχειροῦν ὅσοι ὀπαδοὶ τῆς Β-Θεωρίας ἐπιδιώκουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ *ιδανικὴ* γλῶσσα, εἶναι τὸ νὰ ξεπεράσει κανεὶς τὴν ἀνάλυση ΔΑ I ἀπαλείφοντας ἀπὸ τὸ *analysans* ὅλες τὶς δειγματο-αυτοπαθεῖς ἐκφράσεις καὶ πραγματοποιώντας ἔτσι τὸ *ιδανικὸ* τῆς ἀπεριόριστης ἐπαναληψιμότητας. Ἡ ἀκόλουθη ἀνάλυση, τὴν ὁποῖα θὰ ὀνομάσουμε ‘ΔΑ II’, ἀναλύει τὸ ‘τὸ Μ εἶναι παρελθὸν (παρόν, μελλοντικὸ)’ μὲ τὸ ‘τὸ Μ εἶναι προγενέστερο (ταυτόχρονο, μεταγενέστερο) τοῦ *θῆτα*’, ὅπου τὸ ‘*θῆτα*’ ἀποτελεῖ μεταγλωσσικὸ κύριο ὄνομα γιὰ τὴν ἐμφάνιση, στὸ *analysandum*, τῆς ρηματοχρονικῆς πρότασης-δείγματος (*sentence token*).¹⁰ Στὴ θέση τοῦ μεταγλωσσικοῦ κύριου ὀνόματος ‘*θῆτα*’, θὰ μπορούσαμε νὰ εἶχαμε χρησιμοποιήσει μιὰ μεταγλωσσικὴ ὀριστικὴ περιγραφή τοῦ συμβάντος-δείγματος ποὺ περιέχεται στὸ *analysandum*. Κατὰ τὴ μέθοδο αὐτή, τὸ ‘τὸ Μ εἶναι παρελθὸν (παρόν, μελλοντικὸ)’ ἀναλύεται μὲ τὸ ‘τὸ Μ εἶναι προγενέστερο (ταυτόχρονο, μεταγενέστερο) τῆς ἐμφάνισης ἑνὸς δείγματος τοῦ “τὸ Μ εἶναι παρελθὸν (παρόν, μελλοντικὸ)”’. Ἡ τελευταία αὐτὴ δήλωση εἶναι ἀπεριόριστα ἐπαναλήψιμη, ἀφοῦ ἀναφέρει μᾶλλον παρὰ χρησιμοποιεῖ τὴ ρηματοχρονικὴ πρόταση ‘τὸ Μ εἶναι παρελθὸν (παρόν, μελλοντικὸ)’. Ἐτσι ἡ δήλωση, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ *analysans* τῆς ΔΑ II, δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι εἴτε τὸ Μ, εἴτε τὸ γλωσσικὸ συμβάν, τὸ ὁποῖο συνίσταται στὴν ἐκφορὰ τῆς πρότασης ‘τὸ Μ εἶναι παρελθὸν (παρόν, μελλοντικὸ)’, εἶναι τώρα παρελθὸν (παρόν, μελλοντικὸ)· ἀπλῶς περιγράφει μιὰν ἀμετάβλητη Β-σχέση μεταξὺ τοῦ Μ καὶ τῆς ρηματοχρονικῆς ἐκφορᾶς γιὰ τὸ Μ.

Συνηθέστερη μέθοδος γιὰ τὴ μετάφραση μιᾶς Α-δήλωσης σὲ Β-δήλωση ἀποτελεῖ τὸ νὰ ἀπαλείψει κανεὶς, ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτή, κάθε ἀναφορὰ στὴν ἐμφάνιση τῆς ἀρχικῆς Α-δήλωσης καί, σὲ ἀντικατάσταση τῆς ἀναφο-

ρᾶς αὐτῆς, νὰ ἀποδώσει μὴ ρηματοχρονικὰ μιὰ ἡμερομηνία στὸ συμβάν, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ἢ Α-δήλωση.¹¹ Ἔτσι, λ.χ., τὸ 'Τώρα βρέχει' μεταπλάθεται σὲ 'Βροχὴ εἶναι στὶς 30 Δεκεμβρίου 1966'. Ὄταν ἀποδίδουμε, μὴ ρηματοχρονικὰ, μιὰ ἡμερομηνία σὲ κάποιο συμβάν, δείχνουμε μιὰ Β-σχέση μεταξὺ τοῦ συμβάντος αὐτοῦ καὶ τοῦ συμβάντος πού χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία τοῦ ἡμερολογίου μας. Στὴ μαθηματικὴ λογικὴ οἱ ἡμερομηνίες συγκαταλέγονται στὰ διάφορα κατηγορούμενα, τῶν ὁποίων ἢ ἀπόδοση σὲ κάποιο πράγμα εἶναι μὴ ρηματοχρονικὴ.¹² Τὸ συνδετικὸ ρῆμα, τὸ ὁποῖο χρησιμεύει γιὰ τὸ χαρακτηρισμό, καὶ ὁ ποσοδείκτης δὲν εἶναι ρηματοχρονικὲς ἐκφράσεις. Ὄταν στὴ λογικὴ λέει κανεὶς "Υπάρχει (there is) μιὰ ναυμαχία, ἢ ὁποία εἶναι (is) στὶς 30 Δεκεμβρίου 1966", δὲν θέλει νὰ πεῖ ὅτι εἶναι τώρα δὲ παρούσα εἴτε ἡ ναυμαχία, εἴτε ἡ παραπάνω ἡμερομηνία· γιὰ τὸ 'εἶναι' τοῦ ὑπαρκτικοῦ ποσοδείκτη ('Υπάρχει μιὰ') καὶ τὸ 'εἶναι' τοῦ συνδετικοῦ, τὸ ὁποῖο χρησιμεύει γιὰ τὸ χαρακτηρισμό, εἶναι μὴ ρηματοχρονικὲς ἐκφράσεις. Ὁ Quine ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ἢ μὴ ρηματοχρονικὴ μορφή τοῦ ὑπαρκτικοῦ ποσοδείκτη ταιριάζει μὲ τὸ μὴ ρηματοχρονικὸ χωροχρονικὸ λόγο τῆς γεωμετρίας τοῦ Minkowski, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας. Ὑποτίθεται ὅτι στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας κάθε πράγμα περισταίνεται ὡς τετραδιάστατο σκουλήκι ἀποτελούμενο ἀπὸ τρισδιάστατες διατομὲς ἀρμαθιασμένες κατὰ μῆκος τῆς τέταρτης διάστασης, πού εἶναι ὁ χρόνος. Ὁ φυσικὸς μιλάει γιὰ τὶς διατομὲς αὐτὲς μὲ γραμματικὰ ἄχρονο τρόπο, λέγοντας λ.χ. ὅτι μιὰ ὀρισμένη διατομὴ εἶναι προγενέστερη ἢ μεταγενέστερη μιᾶς ἄλλης διατομῆς.¹³ Ἡ παραδοχὴ πού ὑπείσέρχεται ἐδῶ εἶναι πὼς ὅ,τι ἔχει ἰσχὺ στὴ φυσικὴ ἰσχύει ἐπίσης γιὰ τὴ λογικὴ καὶ τὴ μεταφυσικὴ.

Ἄσχετα μὲ τὸ ποιά μέθοδο χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ ἀναλύσουμε τὶς Α-δηλώσεις σὲ Β-δηλώσεις, ἐκεῖνο πού μᾶς μένει στὸ τέλος εἶναι 'γνήσιες' Β-δηλώσεις — δηλώσεις πού εἶναι ἀληθεῖς μιὰ γιὰ πάντα. Αὐτὸ ἀληθεύει ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσι πού ἢ ἀρχικὴ Α-δήλωση ἀφορᾷ κάποιο ἐνδεχόμενον μελλοντικὸ συμβάν. Τὸ γεγονὸς πὼς ἢ γλώσσα ἐπιδέχεται 'ἀποχρονισμό' τῶν ρημάτων, χωρὶς ἀπώλεια νοήματος, δείχνει ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ δὲν εἶναι ἐγγενεῖς στὰ συμβάντα.

(2) Τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι ψυχολογικόν, ἀφοῦ οἱ Α-προσδιορισμοὶ συνεπάγονται μιὰ Β-σχέση πρὸς ἓνα ἀντιληπτικὸ ὑποκείμενον. Ἡ Ψυχολογικὴ Ἀναγωγὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ συμπλήρωμα τῆς Γλωσσικῆς Ἀναγωγῆς. Στὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ δείχνουν μιὰ Β-σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ ἀναφερόμενα συμβάντα καὶ στὶς ἐκφορές, ἢ Ψυχολογικὴ Ἀναγωγὴ προσθέτει τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ ἐπίσης ἐκφράζουν τὴ χαρακτηριστικὴ κατάστασι πεποίθησις τοῦ ὁμιλητῆ — ἂν δηλαδὴ αὐτὸς θυμᾶται, ἀντιλαμβάνεται ἢ περιμένει τὸ ἀναφερόμενον συμβάν.¹⁴ Ὁ Russell ὑποστήριξε ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι ἔννοιες πού προέρχονται ἀπὸ

τὴν ψυχολογία, ἀφοῦ γιὰ τὴν κατανόησή τους χρειάζεται νὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὴ συνείδηση. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τί ἐννοεῖται μὲ τὸ 'παρελθόν', πρέπει νὰ καταστήσουμε μιὰ ἀπὸ τὶς παρελθοῦσες ἐμπειρίες μας ἀντικείμενο ἐμπειρίας. Ἐνῶ, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τί ἐννοεῖται μὲ τὸ 'παρόν', πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας, ἀφοῦ τὸ 'νὰ εἶναι κάτι παρόν' σημαίνει 'νὰ εἶναι κάτι ἀντικείμενο μιᾶς αἰσθησης'.¹⁵ Ἐτσι, μέσα σὲ ἕναν κόσμο χωρὶς αἰσθανόμενους ὀργανισμούς, δὲν θὰ ὑπῆρχαν Α-προσδιορισμοί, ὅπως δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ πόνος. Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι ψυχολογικοί, ἔπεται ὅτι καὶ τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι καὶ αὐτὸ ψυχολογικόν. Τὸ χρονικὸ γίνεσθαι ἐνὸς φυσικοῦ συμβάντος εἶναι ἀναλύσιμο βάσει τοῦ ὅτι βρίσκεται σὲ διάφορες Β-σχέσεις πρὸς μιὰ σειρά ἀπὸ νοητικὰ συμβάντα, ποὺ συνίστανται σὲ προσμονή, ἀντίληψη καὶ μνήμη, οἱ ὁποῖες βιώνονται ἀπὸ ἕναν καὶ μόνο νοῦ.

(3) *Ἡ Β-Σειρὰ εἶναι ἀντικειμενική, ἐφόσον ὅλα τὰ συμβάντα εἶναι ἐξίσου πραγματικά.* Ἀντικειμενικὰ πραγματικὴ εἶναι ἡ Β-Σειρὰ, ἀφοῦ τὸ 'προγενέστερο τοῦ' δὲν συνεπάγεται καμιὰ ἀναφορὰ σὲ κάποιο ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν εἴτε χρήστης τῆς γλώσσας εἴτε ὑποκείμενο ἀντίληψης. Εἶδαμε ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ εἶναι ὑποκειμενικοί, μὲ τὴν ἐννοια ὅτι συνεπάγονται μιὰ σχέση πρὸς ἕνα γλωσσικὸ ἢ νοητικὸ συμβάν. Μέσα σὲ ἕναν κόσμο χωρὶς χρήστες τῆς γλώσσας ἢ ἀντιληπτικὰ ὑποκείμενα θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν Β-σχέσεις ἀνάμεσα στὰ συμβάντα, δὲν θὰ μπορούσαν ὅμως νὰ ὑπάρχουν Α-προσδιορισμοί, καὶ ἐπομένως οὔτε χρονικὸ γίνεσθαι. Ὑπάρχει μιὰ ἄχρονη σειρά συμβάντων, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς ἄχρονα ἀληθεῖς μας Β-δηλώσεις — καὶ ἡ σειρά αὐτὴ εἶναι ἡ Β-Σειρὰ. Σύμφωνα μὲ ὀρισμένους ὀπαδοὺς τῆς Β-Θεωρίας, ὅλα τὰ συμβάντα τῆς ἱστορίας ἀποτελοῦν ἕνα *totum simul*.¹⁶ Τὸ παρελθόν, τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον εἶναι ἐξίσου πραγματικά καὶ καθορισμένα. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀναγκαιότητα τῆς λογικῆς, μιὰ καὶ μπορούμε νὰ διατυπώνουμε ἄχρονα ἀληθεῖς Β-δηλώσεις γιὰ τὶς μεταξὺ συμβάντων Β-σχέσεις.

(4) *Ἡ μεταβολὴ μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ μόνο σὲ Β-σχέσεις μεταξὺ ποιοτικῶν διαφορετικῶν καταστάσεων ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος.* Προβάλλεται ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ Β-Σειρὰ ἀπὸ μόνη της ἀρκεῖ γιὰ νὰ περιγραφοῦν (i) μεταβολὲς τοῦ χρόνου, δηλαδὴ μεταβολὲς στοὺς Α-προσδιορισμοὺς τῶν συμβάντων, καὶ (ii) μεταβολὲς μέσα στὸ χρόνο, δηλαδὴ ποιοτικὲς καὶ ποσοτικὲς μεταβολὲς τῶν πραγμάτων. Ὁ πρῶτος τύπος μεταβολῆς εἶναι τὸ χρονικὸ γίνεσθαι, καὶ εἶδαμε πιὸ πάνω πῶς τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι ἀναλύσιμο σὲ Β-σχέσεις μεταξὺ συμβάντων, κατὰ τὶς ὁποῖες ἕνας ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς σχέσης εἶναι εἴτε γλωσσικὸ γεγονὸς (ἢ Γλωσσικὴ Ἀναγωγή) εἴτε νοητικὸ γεγονὸς (ἢ Ψυχολογικὴ Ἀναγωγή).

Ἡ ποιοτικὴ καὶ ποσοτικὴ μεταβολὴ — μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο —

ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Russell βάσει μόνο τῆς Β-Σειρᾶς μετὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:
 Μεταβολὴ εἶναι ἡ διαφορὰ, ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος, μεταξὺ
 μιᾶς πρότασης (proposition) ποὺ ἀφορᾷ μιὰ ὄντοτητα καὶ ἓνα χρόνο T
 καὶ μιᾶς πρότασης (proposition) ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἴδια ὄντοτητα καὶ ἓναν
 ἄλλο χρόνο T', φτάνει οἱ δύο αὐτὲς προτάσεις (propositions) νὰ διαφέ-
 ρουν μόνο κατὰ τὸ ὅτι στὴ μιὰ ἐμφανίζεται ὁ χρόνος T καὶ στὴν ἄλλη ὁ
 χρόνος T'.¹⁷

Ἐπεξηγώντας τὴ θέση αὐτή, ὁ Braithwaite εἶπε πὼς ἡ μεταβολὴ μέσα στὸ
 χρόνο 'συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τοῦ πράγματος (ποὺ εἶναι μιὰ
 οὐσία, μετὰ τὴν τρέχουσα ἔννοια τοῦ ὄρου) καὶ μιᾶς ὀρισμένης ιδιότητος
 ἰσχύει κατὰ τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς χρόνους μιὰ σχέση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη
 ποὺ ἰσχύει κατὰ τὸν ἄλλο χρόνο'.¹⁸ Ἐνα ἐμπειρικὸ πρᾶγμα ἢ μιὰ ἐμπειρικὴ
 οὐσία μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ μιὰ ὀρισμένη σειρὰ διαδοχικῶν συμβάντων,
 ἔτσι ὥστε τὰ στοιχεῖα μιᾶς ὀποιασδήποτε τέτοιας σειρᾶς νὰ συνδέονται
 στενὰ μεταξὺ τους μετὰ ὀρισμένες χωρικές καὶ αἰτιακές σχέσεις οἱ ὁποῖες δὲν
 συνδέουν στοιχεῖα ἀπὸ δύο τέτοιες σειρές. Ἐκεῖνο ποὺ ἐννοοῦμε μετὰ τὴ μετα-
 βολὴ ἑνὸς πράγματος μέσα στὸ χρόνο εἶναι μιὰ ἀκολουθία διαδοχικῶν συμ-
 βάντων, ποὺ ὅλα τους θεωροῦνται καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς πράγμα-
 τος. Τέτοιες μεταβολές μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν μόνο σὲ Β-σχέσεις μεταξὺ
 συμβάντων, τὰ ὁποῖα περιέχουν τὴν ἱστορία ἑνὸς καὶ μόνο πράγματος,
 χωρὶς νὰ γίνεται προσφυγὴ στὸ χρονικὸ γίνεσθαι τῶν συμβάντων αὐτῶν.
 Ὁ χρόνος εἶναι ἀπλῶς μιὰ Β-Σειρὰ — δηλαδή μιὰ ὀρισμένη διατεταγμένη
 ἔκταση συμβάντων.

¹⁷ *Ἀπάντηση στὸ παράδοξο τοῦ McTaggart.* Ὁ McTaggart, ὑποστηρίζοντας
 τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς, ἰσχυρίστηκε πὼς ἡ μεταβολὴ, χωρὶς τὴν
 ὁποία δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει χρόνος, προϋποθέτει τὴν Α-Σειρὰ. Εἶναι
 λογικὰ ἀδύνατο νὰ μεταβληθεῖ ὀποιοδήποτε χαρακτηριστικὸ τῆς Β-Σειρᾶς:
 δὲν μπορεῖ οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν στοιχείων της νὰ ἀυξηθεῖ ἢ νὰ μειωθεῖ,
 οὔτε νὰ συμβεῖ ὀποιαδήποτε μεταβολὴ εἴτε στὶς ιδιότητες τῶν συμβάντων
 ποὺ αὐτὴ περιέχει, εἴτε στὶς Β-σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα
 της. Κατὰ συνέπεια, βάσει μιᾶς διαδικασίας ἀπαλοιφῆς, ἡ μόνη δυνατὴ
 μεταβολὴ ποὺ ἀπομένει εἶναι ἡ μεταβολὴ τοῦ Α-προσδιορισμοῦ ἑνὸς συμ-
 βάντος. Βάσει τῆς Β-Θεωρίας ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ McTaggart ἐξέτασε
 μόνο τὶς μεταβολές τῶν συμβάντων καὶ ἔτσι παράβλεψε ἓναν πιθανὸ ὑπο-
 ψήφιο γιὰ τὸν τίτλο τῆς μεταβολῆς, δηλαδή τὶς μεταβολές τῶν πραγμάτων.
¹⁸ Ἀλλά, ὅπως ὑποστηρίχθηκε σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν ἀρχὴ (4) τῆς Β-Θεωρίας,
 αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ μεταβολές τῶν πραγμάτων — μεταβολές μέσα στὸ χρόνο
 — ἀπαιτοῦν μόνο τὴ Β-Σειρὰ. Κατὰ συνέπεια, τὸ νὰ εἶναι ὁ χρόνος πραγμα-
 τικὸς δὲν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς Α-Σειρᾶς.

Ἐνῶ ἡ Β-Θεωρία ἀρνεῖται τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς, ὡστόσο δὲν

μπορεῖ νὰ ἀνεχοεῖ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ McTaggart ὅτι ἡ Α-Σειρὰ εἶναι ἀντιφατική. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἡ Β-Θεωρία, κατὰ τὴν ἀρχή (1), διατείνεται ὅτι ἡ Α-Σειρὰ μπορεῖ νὰ ἀναχοεῖ στὴ Β-Σειρὰ. Μιὰ τέτοια ἀναγωγή δὲν θὰ ἦταν ἐφικτή, ἂν πραγματικὰ ἡ Α-Σειρὰ ἔκρυβε κάποια ἀντίφαση. Κατὰ συνέπεια, οἱ ὁπαδοὶ τῆς Β-Θεωρίας εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀντικρούσουν τὸ κύριο ἐπιχείρημα τοῦ McTaggart, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Α-Σειρὰ εἶναι ἀντιφατική ἐπειδὴ κάθε στοιχεῖο τῆς ἔχει καὶ τοὺς τρεῖς, ἀσυμβίβαστους μεταξὺ τους, Α-προσδιορισμούς. Καὶ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο ἐπιχειροῦν νὰ ἐξηγήσουν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἡ καταμαρτυρούμενη ἀντίφαση. Ἰσχυρίζονται, σύμφωνα μὲ τὴ γλωσσική καὶ τὴν ψυχολογική τους ἀναγωγή, ὅτι οἱ Α-προσδιορισμοὶ 'παρελθόν', 'παρὸν' καὶ 'μελλοντικὸ' ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητα μεταμφιεσμένες Β-σχέσεις, οἱ ὁποῖες ἀντίστοιχα σημαίνουν 'προγενέστερο τοῦ', 'ταυτόχρονο μὲ' καὶ 'μεταγενέστερο τοῦ'. Τὸ νὰ εἶναι ἓνα συμβάν παρελθόν, παρὸν καὶ μελλοντικὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀντίφαση περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἀποτελεῖ ἀντίφαση τὸ νὰ εἶναι τὸ συμβάν αὐτὸ προγενέστερο, ταυτόχρονο καὶ μεταγενέστερο ἄλλων συμβάντων. Ἀντίφαση θὰ πρόκυπτε μονάχα ὅταν κάποιο συμβάν θὰ βρισκόταν σὲ δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὶς χρονικὲς αὐτὲς σχέσεις πρὸς ἓνα, καὶ μόνο, ἄλλο συμβάν: σὲ καμιὰ ὅμως περίπτωση δὲν ἔδειξε ὁ McTaggart ὅτι πρόκειται γιὰ κάτι τέτοιο. Μὲ τὴ Γλωσσική Ἀναγωγή δείχνεται πὼς ἓνα συμβάν εἶναι παρελθόν, παρὸν καὶ μελλοντικὸ μόνο μὲ τὴν ἐλλειπτική ἔννοια τοῦ ὅτι εἶναι ἀντίστοιχα προγενέστερο μιᾶς ρηματοχρονικῆς ἐκφορᾶς πὼς πραγματοποιήθηκε, ταυτόχρονο μὲ μιᾶ ρηματοχρονικῆς ἐκφορᾶς πὼς πραγματοποιεῖται καὶ μεταγενέστερο μιᾶς ρηματοχρονικῆς ἐκφορᾶς πὼς θὰ πραγματοποιηθεῖ.¹⁹ Καὶ μὲ τὴν Ψυχολογική Ἀναγωγή προβάλλεται ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς ἓνα συμβάν ἔχει τοὺς τρεῖς αὐτοὺς Α-προσδιορισμοὺς μόνον ἐπειδὴ εἶναι ἀντίστοιχα προγενέστερο μιᾶς μνήμης, ταυτόχρονο μὲ μιᾶ ἀντίληψη καὶ μεταγενέστερο μιᾶς προσμονῆς οἱ ὁποῖες ἔχουν τὸ συμβάν αὐτὸ ὡς ἀντικείμενό τους.

Ἡ ἀπάντηση κατὰ τὴν Α-Θεωρία

Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ στὸν McTaggart βασίζεται σὲ αὐτὸ πού θὰ ἀποκαλέσουμε 'Α-Θεωρία τοῦ χρόνου'. Ἡ Α-Θεωρία τοῦ χρόνου βρῆκε τὴν πιὸ σαφὴ καὶ πλήρη διατύπωσή της στὸ ἔργο τοῦ C. D. Broad, καὶ ἔχει ἐπικρατήσει μεταξὺ τῶν φιλόσοφων ἐκείνων, πού κύριο μέλημά τους εἶναι νὰ ἀποσαφηνίσουν τὴν τρέχουσα γλώσσα μελετώντας τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ λέξεις χρησιμοποιοῦνται μέσα σὲ διάφορα νοηματικὰ πλαίσια. Σὲ αὐτοὺς πού ἀσπάζονται ἀπόψεις οἱ ὁποῖες, ἀπὸ μερικὲς πλευρὲς, μοιάζουν μὲ τοῦ Broad, συγκαταλέγονται οἱ ἀκόλουθοι: L. S. Stebbing, John Wisdom, P. Marhenke, A. N. Prior, D. Pears, W. Sellars, S. Hampshire, P. F. Strawson

καὶ J. N. Findlay. Οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ ἔχουν πολὺ λιγότερη ὁμοιογένεια ἀπὸ ὅ,τι οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς Β-Θεωρίας, πράγμα ποὺ κάνει δυσκολότερη τὴ διατύπωση κοινῶν ἀρχῶν ποὺ νὰ προκύπτουν ἀπὸ τὰ γραφτὰ τους. Πιστεύω ὅμως ὅτι οἱ ἀκόλουθες τέσσερις ἀρχές, οἱ ὁποῖες συναποτελοῦν τὴν Α-Θεωρία τοῦ χρόνου, εἶναι ἀντιπροσωπευτικὲς τοῦ ἔργου τους.

(1) Ἡ Β-Σειρὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθεῖ στὴν Α-Σειρὰ, ἀφοῦ οἱ Β-σχέσεις μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν σὲ Α-προσδιορισμούς.

(2) Τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι ἐγγενὲς σὲ ὅλα τὰ συμβάντα.

(3) Ὑπάρχουν σημαντικὲς ὄντολογικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον.

(4) Ἡ μεταβολὴ προϋποθέτει τὴν Α-Σειρὰ.

Καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές αὐτὲς ἀποτελεῖ ἢ τὸ ἀντίθετο ἢ τὸ ἀντίστροφο τῆς ἀντίστοιχης (μὲ τὸν ἴδιο αὐξοῦντα ἀριθμὸ) ἀρχῆς τῆς Β-Θεωρίας. Ὅπως καὶ πρὶν, θὰ ἐξετάσουμε τὴν κάθε ἀρχὴ χωριστὰ καὶ κατόπιν θὰ δείξουμε πῶς οἱ ἀρχές αὐτὲς συναπαρτίζουν μιὰν ἀπάντηση στὸν McTaggart.

(1) Ἡ Β-Σειρὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθεῖ στὴν Α-Σειρὰ, ἀφοῦ οἱ Β-σχέσεις μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν σὲ Α-προσδιορισμούς. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς Α-Θεωρίας συμφωνοῦν μὲ τὴ θετικὴ θέση τοῦ McTaggart, ὅτι δηλαδὴ ἡ Α-Σειρὰ εἶναι καὶ ἀναγκαία καὶ θεμελιακὴ. Θὰ ἐξετάσουμε πρῶτα τὰ ἐπιχειρήματά τους ὑπὲρ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς Α-Σειρᾶς, μὲ τὰ ὁποῖα γίνεται προσπάθεια νὰ δειχθεῖ ὅτι οἱ Β-σχέσεις ἀποτελοῦν χρονικὲς σχέσεις ἐπειδὴ, καὶ μόνο, οἱ ὅροι τῶν σχέσεων αὐτῶν ἔχουν Α-προσδιορισμούς καὶ μεταβάλλονται ὡς πρὸς αὐτούς.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ δηλώνει ὅτι ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὴ Β-Σειρὰ χρονικὴ σειρὰ εἶναι ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπαρτίζουν μιὰ Α-Σειρὰ καὶ μεταβάλλονται ὡς πρὸς τοὺς Α-προσδιορισμούς τους. Ὁ Broad, ὑποστηρίζοντας τὴ δήλωση αὐτή, πρόβαλε δύο ἰσχυρισμούς, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἓνας εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπίμαχος καὶ ὁ ἄλλος παραδεκτὸς ἀκόμα καὶ σὲ ὅσους ἀσπάζονται τὴ Β-Θεωρία γιὰ τὸ χρόνο.²⁰ Ὁ παραδεκτὸς ἰσχυρισμὸς εἶναι πῶς μιὰ χρονικὴ σειρὰ διαφέρει ἀπὸ μιὰ χωρικὴ στὸ ὅτι, παρ' ὅλο ποὺ καὶ οἱ δύο ἔχουν μιὰ ἐγγενὴ τάξη, μόνο ἡ χρονικὴ ἔχει ἐγγενὴ κατ' ὑθύνση ἢ διεύθυνση (sense). Ὁ ἐπίμαχος ἰσχυρισμὸς εἶναι πῶς ἡ κατεύθυνση μιᾶς χρονικῆς σειρᾶς ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς ὑφίστανται τὸ χρονικὸ γίνεσθαι. Θὰ ἐξηγήσουμε πρῶτα τί σημαίνει τὸ νὰ ποῦμε πῶς μιὰ χρονικὴ σειρὰ ἔχει, ἐκτὸς ἀπὸ ἐγγενὴ τάξη, καὶ ἐγγενὴ κατεύθυνση. Στὴ συνέχεια, θὰ δείξουμε γιὰτί ὁ Broad πιστεύει ὅτι μόνο τὸ χρονικὸ γίνεσθαι τῶν στοιχείων τῆς χρονικῆς σειρᾶς ἀποτελεῖ ἐπαρκὴ ἐξήγηση τῆς κατεύθυνσης αὐτῆς.

Μιὰ μονοδιάστατη γραμμικὴ χωρικὴ διάταξη ἔχει τάξη ἐγγενὴ γιὰτί, ἀπὸ

ὁποιαδήποτε τρία στοιχεῖα αὐτῆς τῆς χωρικῆς διάταξης, τὸ ἓνα πάντα ἐμφανίζεται ὅτι εἶναι ἀνάμεσα στὰ ἄλλα δύο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία βλέπουμε τὰ στοιχεῖα αὐτά. Ὡστόσο, ἡ χωρική αὐτὴ διάταξη δὲν ἔχει ἐγγενὴ κατεύθυνση, γιατί τὸ ἂν ἓνα στοιχεῖο τῆς βρίσκεται στὰ δεξιὰ ἐνὸς ἄλλου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία βλέπουμε τὰ στοιχεῖα αὐτά. Ἐνας παρατηρητὴς ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ χῶρο τῆς ὀρχήστρας βλέπει τὸν Warren νὰ στέκεται στὰ δεξιὰ τῆς Tebaldi, ἀλλὰ ἓνας παρατηρητὴς ποὺ βρίσκεται στὸ βάθος τῆς σκηνῆς βλέπει τὸν Warren στὰ ἀριστερὰ τῆς Tebaldi. Μιὰ γραμμικὴ χωρική διάταξη δὲν ἔχει κατεύθυνση παρά μόνο ὡς πρὸς τὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἐνὸς ἐξωτερικοῦ παρατηρητῆ. Κατὰ συνέπεια, ἡ κατεύθυνση μιᾶς τέτοιας χωρικῆς διάταξης εἶναι ἐξωγενῆς. Ἡ χωρική σχέση *στὰ δεξιὰ τοῦ* εἶναι τριαδική, ἀφοῦ συνεπάγεται μιὰ σχέση πρὸς κάποια τρίτη θέση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἓνα ἀντικείμενο βρίσκεται στὰ δεξιὰ ἐνὸς ἄλλου. Σὲ μιὰ γραμμικὴ χωρική σειρά δὲν ὑπάρχει ἀσύμμετρη δυαδικὴ σχέση ἐγγενῆς στὴ σειρά.

Ὅπως μιὰ μονοδιάστατη χωρική σειρά, ἔτσι καὶ μιὰ χρονική σειρά ἔχει ἐγγενὴ τάξη. Ἐπιπλέον ὅμως ἔχει καὶ ἐγγενὴ κατεύθυνση, ἀφοῦ ἡ παράγουσα σχέση τῆς — *προγενέστερα τοῦ* — ἀποτελεῖ γνήσια δυαδικὴ σχέση. Ὁ Max Black, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνάλυση τῶν χρονικῶν σχέσεων εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὴ τοῦ Broad, δηλώνει ὅτι οἱ χρονικὲς σχέσεις, σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὶς χωρικές, δὲν εἶναι *ἀτελεῖς σχέσεις*, μιὰ καὶ δὲν περιέχουν καμιὰ ἀναφορὰ σὲ κάποιον τρίτο ὄρο.²¹ Ἄν ποῦμε ὅτι τὸ X εἶναι προγενέστερο τοῦ Y, δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ καθορίσουμε κάποια τρίτη θέση, ἀπὸ τὴν ὁποία βλέπουμε τὸ X καὶ τὸ Y, ὅπως κάνουμε ὅταν λέμε ὅτι τὸ X εἶναι στὰ δεξιὰ τοῦ Y. Ὅταν μᾶς λένε πῶς ἡ ἐρμηνεία μιᾶς συναρπαστικῆς ἄριας ἀπὸ τὸν Warren ἦταν προγενέστερη τοῦ θανάτου τοῦ ἐπὶ σκηνῆς, δὲν ρωτᾶμε ἀπὸ ποιά τρίτη θέση εἶδε κανεὶς τὰ συμβάντα αὐτά. Ὁ Broad ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ χρονικὸ 'μεταξὺ' δὲν εἶναι θεμελιακὸ (ὅπως εἶναι τὸ χωρικὸ 'μεταξὺ'), ἀφοῦ μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ βάσει τῆς γνήσιας δυαδικῆς σχέσης *προγενέστερο τοῦ*, χρησιμοποιούμενης δυὸ φορές.

Ὁ ἐπίμαχος ἰσχυρισμὸς τοῦ Broad εἶναι ὅτι τὸ γίνεσθαι, αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος ὀνομάζει 'ἀποψη τῆς παροδικότητος τῶν χρονικῶν γεγονότων', ἀνήκει στὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ χρόνου, καὶ ὅτι χωρὶς αὐτὸ μιὰ χρονική σειρά δὲν θὰ εἶχε ἐγγενὴ κατεύθυνση, ὄντας ἔτσι ἀξεχώριστη ἀπὸ μιὰ χωρική διάταξη. Μοναδικὸς λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰ Β-Σειρὰ ἀπὸ μιὰ μὴ χρονική σειρά, εἶναι ὅτι τὰ συμβάντα ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ Β-Σειρὰ ὑπόκεινται στὸ χρονικὸ γίνεσθαι. Γιὰ τὴ διάκριση αὐτὴ δὲν ἀρκοῦν μόνο οἱ λογικὲς ιδιότητες τῆς παράγουσας σχέσης τῆς Β-Σειρᾶς — τὸ ὅτι δηλαδή ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ἀσύμμετρη, μεταβατικὴ καὶ μὴ αὐτοπαθῆς—, ἀφοῦ ὑπάρχουν μὴ χρονικὲς σχέσεις, ὅπως ἡ σχέση *μεγαλύτερο ἀπὸ*, οἱ ὁποῖες

ἔχουν τις ἴδιες λογικές ιδιότητες: κι ὡστόσο γνωρίζουμε πὼς μιὰ ἀριθμητική σειρά εἶναι βασικά διαφορετική ἀπὸ μιὰ χρονική σειρά. Ἐκεῖνο ποὺ κάνει νὰ καταρρεύσουν ὅλες οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὸ χῶρό καὶ τὸ χρόνο εἶναι τὸ χρονικὸ γίνεσθαι. "Ὅταν ἀναπαριστάνουμε τὸ χρόνο μὲ μιὰ γραμμὴ, δὲν μποροῦμε νὰ περιγράψουμε τὴν κατεύθυνση μιᾶς χρονικῆς σειράς. "Ἄν πρόκειται νὰ προσδοθεῖ κατεύθυνση σὲ μιὰ μονοδιάστατη χωρική διάταξη, αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ κατὰ τρόπο ἐξωγενή, δηλαδή εἴτε μὲ ἀναφορὰ σὲ κίνηση κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς (μέθοδος ποὺ ἐπομένως περιλαμβάνει τὸ χρόνο, ἀφοῦ ἡ κίνηση προϋποθέτει χρόνο), εἴτε μὲ ἀναφορὰ στὸ δεξιὸ καὶ ἀριστερὸ χέρι ἑνὸς ἐξωτερικοῦ παρατηρητῆ. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἐγγενὴς κατεύθυνση τῆς Β-Σειρᾶς εἶναι οὐσιαστικά συνυφασμένη μὲ τὸ χρονικὸ γίνεσθαι τῶν στοιχείων της.²²

Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ τοῦ Broad, ἂν μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ἐπιχείρημα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πείσει ἕναν ὀπαδὸ τῆς Β-Θεωρίας. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς θὰ συμφωνοῦσε μὲ τὸν Broad ὅτι τὸ προγενέστερο τοῦ ἀποτελεῖ δυαδικὴ σχέση καὶ ὅτι μιὰ χρονικὴ σειρά εἶναι *sui generis*, ἀλλὰ θὰ ἀρνιόταν πὼς τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα ἔχουν ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ χρονικὸ γίνεσθαι. Καὶ θὰ ὑποστήριζε πὼς ἐκεῖνο ποὺ συνιστᾷ τὴν ιδιαιτερότητα μιᾶς χρονικῆς σειράς εἶναι ὅτι ἡ παράγουσα σχέση της εἶναι σχέση χρονική. Ὅρισμένοι ὀπαδοὶ τῆς Β-Θεωρίας, μὲ ἐμπειρική νοοτροπία, ὅπως εἶναι ὁ Adolf Grünbaum, θὰ πρόβαλλαν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐκεῖνο ποὺ προσδίδει κατεύθυνση σὲ μιὰ χρονικὴ σειρά, ποὺ τὴν καθιστᾷ μὴ ἀντιστρεπτή ἢ ἀνισότροπη, εἶναι ὀρισμένες φυσικὲς ἀσυμμετρίες, ὅπως ἡ αὔξηση τῆς ἐντροπίας, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐγγενεῖς στὴ Β-Σειρὰ φυσικῶν συμβάντων. Οἱ προσπάθειες τέτοιων θεωρητικῶν νὰ ἐξηγήσουν τὴν κατεύθυνση τοῦ χρόνου δὲν περιλαμβάνουν ἀναφορὰς στὸ χρονικὸ γίνεσθαι, ἐφόσον ἀφοροῦν μόνο ἀσυμμετρίες μεταξὺ προγενέστερων καὶ μεταγενέστερων χρόνων, οἱ ὁποῖες ἔχουν τὴ μορφή νόμων ἢ/καὶ ὀριακῶν συνθηκῶν.

Τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα ποὺ παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν Broad καὶ ἄλλους ὑποστηρικτὲς τῆς Α-Θεωρίας τοῦ χρόνου, γιὰ νὰ δειχτεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς Α-Σειρᾶς, εἶναι ὅτι οἱ Β-σχέσεις μποροῦν νὰ ὀριστοῦν μὲ, ἢ νὰ ἀναλυθοῦν σὲ, Α-προσδιορισμούς. Ἡ συλλογιστικὴ αὐτὴ δὲν ἀποσκοπεῖ μόνο στὸ νὰ δείξει ὅτι ἡ Α-Σειρὰ εἶναι ἀναγκαία, ἀλλὰ ἐπίσης τάσσεται ὑπὲρ τῆς θεμελιακότητος τῆς Α-Σειρᾶς, ἀφοῦ ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει πὼς ἡ Β-Σειρὰ τορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν Α-Σειρὰ. Προβάλλει τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι τὸ 'Τὸ Μ ναι προγενέστερο τοῦ Ν' σημαίνει: "Ὅταν τὸ Μ εἶναι παρόν, τὸ Ν εἶναι ἄλλοντικὸ καί, ὅταν τὸ Ν εἶναι παρόν, τὸ Μ εἶναι παρελθόν'. Αὐτὸ εἶναι ἴσῳ μὲ τὸν ὀρισμὸ τῶν Β-ἐκφράσεων βάσει Α-ἐκφράσεων, τὸν ὁποῖο δίνει McTaggart.²³

Ἄφοῦ οἱ Β-σχέσεις μποροῦν νὰ ὀριστοῦν μὲ, ἢ νὰ ἀναλυθοῦν σὲ, Α-

προσδιορισμούς, ἔπεται ὅτι οἱ Α-δηλώσεις δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μεταφραστοῦν, χωρὶς ἀπώλεια νοήματος, σὲ 'γνήσιες' Β-δηλώσεις. Ἡ κύρια δυσκολία σὲ κάθε παρόμοια μετάφραση εἶναι ὅτι ἡ Β-δήλωση δὲν ἀποφαίνεται, ὅπως κάνει ἡ Α-δήλωση, πὺ μετάπλάσή της ἀποτελεῖ ἡ Β-δήλωση, ἂν τὸ ἀναφερόμενο γεγονός εἶναι παρελθόν, παρὸν ἢ μελλοντικό. Ὑπάρχει μιὰ ἀσυμμετρία μεταξὺ τῶν Α- καὶ Β-δηλώσεων ὡς πρὸς τὸ πληροφοριακό τους περιεχόμενο. "Ἄν σᾶς πῶ ὅτι τὸ Χ εἶναι παρὸν καὶ τὸ Υ εἶναι μελλοντικό, θὰ σᾶς ἔχω κιόλας πεῖ ὅτι τὸ Χ εἶναι προγενέστερο τοῦ Υ. "Ἄν ὅμως διατυπώσω ἀποφαντικὰ τὴν τελευταία αὐτὴ Β-δήλωση, δὲν θὰ σᾶς ἔχω πεῖ πὺ τὸ Χ εἶναι παρὸν καὶ τὸ Υ μελλοντικό. Οἱ προσπάθειες νὰ ἀποχρονιστεῖ ρηματικὰ ἡ γλώσσα μὲ τὴ χρήση ἡμερομηνιῶν ἀποτυχαίνουν γιὰ τὸν ἴδιο λόγο.²⁴

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀφομοιώσουμε τὶς ρηματοχρονικὲς ὑπαρκτικὲς δηλώσεις στὸ μὴ ρηματοχρονικὸ καλούπι τῆς ὑπαρκτικῆς ποσοδεικτοποίησης, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ Β-Θεωρία. "Ὅπως ὑποστήριξαν οἱ Strawson καὶ Hampshire,²⁵ ἡ κοινὴ γλώσσα εἶναι μὴ ἀναγώγιμα ρηματοχρονικὴ γλώσσα, ἐπειδὴ ἀναγκαῖα πρέπει νὰ περιέχει ἐκφράσεις ἀναφορᾶς (referring expressions), καὶ μόνο οἱ ρηματοχρονικὲς δηλώσεις κατορθώνουν νὰ ἀναφέρονται σὲ μοναδικὰ ἀντικείμενα καὶ συμβάντα. Γιὰ νὰ ξεχωρίσουμε καὶ νὰ περιγράψουμε κάποιο ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον μας, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ μιλήσουμε μὲ ρηματοχρονικὸ τρόπο, χρησιμοποιώντας τὸν ἑαυτὸ μας ὡς κέντρα χωροχρονικοῦ προσανατολισμοῦ. "Ὅταν μιᾶμε γιὰ ἀντικείμενα (ἢ συμβάντα) μέσα σὲ πλαίσια ἀναφορᾶς τῆς κοινῆς γλώσσας, τὸ ἐρώτημα ἂν τὰ ἀντικείμενα (ἢ συμβάντα) αὐτὰ ὑπάρχουν (ἢ πραγματοποιοῦνται) τώρα ἔχει πάντα σπουδαιότητα. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ἡ μέθοδος τῆς ὑπαρκτικῆς ποσοδεικτοποίησης, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται στὴ μαθηματικὴ λογικὴ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσει μὲ ἀκρίβεια τὴν κοινὴ γλώσσα.²⁶

Ὁ Broad προσβάλλει τὸ πρῶτο βῆμα τῆς Γλωσσικῆς Ἀναγωγῆς ἀρνούμενος ὅτι οἱ Α-δηλώσεις εἶναι δειγματο-αυτοπαθεῖς. Ἀκόμα καὶ ἂν οἱ δηλώσεις αὐτὲς μπορούσαν νὰ ἦταν δειγματο-αυτοπαθεῖς, αὐτὸ δὲν θὰ καταργοῦσε τὴν ἀναφορὰ στοὺς Α-προσδιορισμοὺς τῶν συμβάντων, ἀφοῦ ὑποτίθεται πὺ ἡ ρηματοχρονικὴ ἐκφορὰ-δείγμα, στὴν ὁποία ἀναφέρομαι ὅταν κάνω μιὰ ρηματοχρονικὴ δήλωση, διαφέρει ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἐκφορές, τὶς ὁποῖες πραγματοποιῶ, κατὰ τὸ ὅτι ἡ ἐκφορὰ αὐτὴ εἶναι παρούσα ἐνῶ ἐκεῖνες εἶναι παρελθοῦσες ἢ μελλοντικὲς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν τὸ 'Τὸ Μ εἶναι παρὸν' σημαίνει 'Τὸ Μ εἶναι ταυτόχρονο αὐτοῦ τοῦ δείγματος', ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ἀναφορὰ στὸν Α-προσδιορισμὸ ἐνὸς συμβάντος, ἀφοῦ λέγοντας 'αὐτοῦ τοῦ δείγματος' ἐννοῶ 'τοῦ δείγματος, τὸ ὁποῖο ἐκφέρω ἢ καταγράφω στὸν παρόντα χρόνο'. "Ἄν οἱ ρηματοχρονικὲς μου ἐκφορές-δείγματα εἶναι κατὰ τρόπο ἐγγενῆ παρελθοῦσες, παροῦσες καὶ μελλοντικὲς,

πώς μπορούν τὰ συμβάντα πού ἔχουν Β-σχέσεις πρὸς αὐτὰ τὰ δείγματα νὰ μὴν εἶναι καὶ αὐτὰ παρελθόντα, παρόντα καὶ μελλοντικά κατὰ τρόπο ἐγγενή;²⁷

(2) *Τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι ἐγγενὲς σὲ ὅλα τὰ συμβάντα.* Παρόμοια ἐπιχειρηματολογία μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐνάντια στὴν Ψυχολογικὴ Ἀναγωγή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ συμβάντα δὲν ἔχουν Α-προσδιορισμοὺς παρά μόνον ὡς πρὸς κάποιο ἀντιληπτικὸ ὑποκείμενο. Ἀλλὰ καὶ πάλι αὐτὸ δὲν ἀνάγει τοὺς Α-προσδιορισμοὺς σὲ Β-σχέσεις, γιατί ἡ σειρά τῶν νοητικῶν συμβάντων πού ἐξελίσσεται ταυτόχρονα μὲ τὴ σειρά τῶν φυσικῶν συμβάντων σχηματίζει μιὰ Α-Σειρά. Ἐγὼ εἶμαι βέβαιος ὅτι τὰ δικά μου νοητικὰ συμβάντα 'γίνονται' μέσα στὸ χρόνο. "Ἄν τὰ νοητικὰ ἐνεργήματα ἐνὸς παρατηρητῆ εἶναι κατὰ τρόπο ἐγγενή παρελθόντα, παρόντα καὶ μελλοντικά τότε τὰ ἀντικείμενα αὐτῶν τῶν ἐνεργημάτων πρέπει ἐπίσης νὰ εἶναι κατὰ τρόπο ἐγγενή παρελθόντα, παρόντα καὶ μελλοντικά. Τὸ γίνεσθαι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐγγενὲς στὴ μιὰ σειρά συμβάντων χωρὶς νὰ εἶναι καὶ στὴν ἄλλη."²⁸

(3) *Ὑπάρχουν σημαντικὲς ὄντολογικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ παρελθόν καὶ στὸ μέλλον.* Ἡ Α-Σειρά, μὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ κάποιον χρήστη τῆς γλώσσας ἢ ἓνα ἀντιληπτικὸ ὑποκείμενο, εἶναι ἀντικειμενική. Μερικοὶ ὁπαδοὶ τῆς Α-Θεωρίας προχώρησαν καὶ ἰσχυρίστηκαν πὼς, ἐπειδὴ τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι ἀντικειμενικὸ, ὑπάρχουν σημαντικὲς ὄντολογικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ παρελθόντα καὶ τὰ μελλοντικά συμβάντα, οἱ ὁποῖες συνίστανται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μέλλον εἶναι ἀνοιχτὸ καὶ ἀποτελεῖ περιοχὴ δυνατοτήτων, ἐνῶ τὸ παρελθὸν εἶναι κλειστὸ καὶ ἀποτελεῖ περιοχὴ πραγματικότητων. Ἡ ὄντολογικὴ αὐτὴ διαφορὰ ἀποκαλύπτεται σὲ ὀρισμένες λογικὲς ἀσυμμετρίες πού χαρακτηρίζουν τὸ πὼς μιλάμε γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ γιὰ τὸ μέλλον, δηλαδή: (i) ὅλες οἱ δηλώσεις γιὰ τὸ παρελθὸν εἶναι εἴτε ἀληθεῖς εἴτε ψευδεῖς, ἐνῶ μερικὲς δηλώσεις γιὰ τὸ μέλλον δὲν εἶναι τώρα οὔτε ἀληθεῖς οὔτε ψευδεῖς, καὶ (ii) ἡ λογικὴ μορφή τῶν δηλώσεων γιὰ τὸ μέλλον εἶναι, ἀναγκαῖα, γενικὴ, ἐνῶ οἱ δηλώσεις γιὰ τὸ παρελθὸν μπορούν νὰ εἶναι μοναδιαῖες. Τὸ νὰ ποῦμε πὼς μιὰ δήλωση εἶναι μοναδιαία σημαίνει πὼς τὸ γραμματικὸ τῆς ὑποκείμενο ταυτίζει (identifies) ἓνα συγκεκριμένο ἄτομο. Αὐτὲς οἱ δύο ὑποτιθέμενες λογικὲς ἀσυμμετρίες εἶναι ἀνεξάρτητες μεταξύ τους. Μπορεῖ κανεὶς, λ.χ., νὰ ἀρνηθεῖ τὴν (i) ὑποστηρίζοντας πὼς ὅλες οἱ δηλώσεις γιὰ τὸ μέλλον εἶναι εἴτε ἀληθεῖς εἴτε ψευδεῖς, καὶ παράλληλα, χωρὶς καμιά ἀσυνέπεια, νὰ ἀρνηθεῖ ἐπίσης πὼς εἶναι δυνατό μιὰ δήλωση ἀ τὸ μέλλον νὰ εἶναι μοναδιαία. Τὸ ὅτι μιὰ δήλωση γιὰ τὸ μέλλον, λ.χ. 'κάποιος θὰ γεννηθεῖ αὔριο', εἶναι γενικὴ, δὲν τὴν ἐμποδίζει νὰ εἶναι τώρα 'ληθῆς ἢ ψευδής' καὶ ἀντίστροφα, μιὰ μοναδιαία δήλωση γιὰ τὸ μέλλον, λ.χ. "Ὁ Joe Smith θὰ πεθάνει σὲ ἀεροπορικὸ δυστύχημα μετὰ πενήντα χρόνια ἀπὸ σήμερα", θὰ μπορούσε νὰ μὴν εἶναι τώρα οὔτε ἀληθῆς οὔτε ψευδής. Ἡ Β-Θεωρία δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀνεχθεῖ τίς δύο αὐτὲς ἀσυμμετρίες,

ἐπειδὴ δὲν ἀφήνει περιθώριο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὄντολογικῶν διακρίσεων ἀνάμεσα σὲ συμβάντα ποὺ ἐμφανίζονται σὲ διαφορετικοὺς χρόνους. Ὅλα τὰ συμβάντα ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν ἱστορία εἶναι ἐξίσου πραγματικὰ καὶ καθορισμένα, καὶ μποροῦν νὰ περιγραφοῦν πλήρως μὲ ἄχρονα ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς Β-δηλώσεις. Βάσει ὁμοίων συλλογισμῶν, θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἀληθεύει πὼς ὅλα τὰ ἄτομα, ἄσχετα ἀπὸ τὸ πότε ὑπάρχουν, εἶναι ἐξίσου πραγματικὰ καὶ καθορισμένα, καὶ κατὰ συνέπεια θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ταυτίζονται ἂν κάνουμε χρῆση κατάλληλων ἐκφράσεων ἀναφορᾶς, ὅπως εἶναι τὰ κύρια ὀνόματα καὶ οἱ ὀριστικὲς περιγραφές.

(4) Ἡ μεταβολὴ προϋποθέτει τὴν Α-Σειρά. Ὅπως εἶδαμε, ἡ Β-Θεωρία ἀναλύει τὴ μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο βάσει τῶν Β-σχέσεων ἀνάμεσα σὲ συμβάντα ἢ καταστάσεις ποὺ ἀνήκουν στὴν ἱστορία ἑνὸς καὶ μόνο πράγματος. Ἡ Α-Θεωρία ἀμφισβητεῖ τὴν ἀνάλυση αὐτή, ἐφόσον ὑποστηρίζει στὴν ἀρχὴ (1) ὅτι οἱ Β-σχέσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ Α-προσδιορισμούς. Ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται ὅτι, ἀφοῦ (α) ἡ μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ Β-σχέσεις ἀνάμεσα στὰ συμβάντα καὶ (β) οἱ Β-σχέσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς Α-προσδιορισμούς τῶν ἀντίστοιχων συμβάντων, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο χωρὶς τὴν Α-Σειρά. Ἐτσι, ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο χωρὶς τὴν Α-Σειρά ἀποτελεῖ συνακόλουθο τῆς ἀρχῆς (1). Μόνο ἂν οἱ Β-σχέσεις ἦταν ἀνεξάρτητες ἀπὸ τοὺς Α-προσδιορισμούς, θὰ μποροῦσε ἡ μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο νὰ ἐξηγηθεῖ ἀποκλειστικὰ μὲ βάση τὶς μεταξὺ συμβάντων Β-σχέσεις.

Ὁ Broad ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ μεταβολὴ τοῦ χρόνου — τὸ χρονικὸ γίνεσθαι — εἶναι *suī generis* καὶ ὅτι κάθε προσπάθεια ἀναπαράστασής της βάσει τῆς μεταβολῆς μέσα στὸ χρόνο ὀδηγεῖ σὲ λογικὸ ἀδιέξοδο.²⁹ Παρ' ὅλο ποὺ κάθε πράγμα ὑπάρχει καὶ πρὶν καὶ ἀφοῦ ὑποστεῖ κάποια ποιοτικὴ ἢ ποσοτικὴ ἀλλαγὴ, ἓνα συμβάν δὲν ὑπάρχει καὶ πρὶν καὶ ἀφοῦ καταστεῖ παρόν. Ἀναπαριστάνοντας τὸ γίνεσθαι κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν κίνηση κατὰ μῆκος μιᾶς μονοδιάστατης χωρικῆς διάταξης, ἀνάγουμε τὴ μεταβολὴ τοῦ χρόνου σὲ μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο. Συλλαμβάνουμε τὸ παρόν σὰν τὸ φῶς ἑνὸς προβολέα, τὸ ὁποῖο κινεῖται κατὰ μῆκος μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ μπαλαρίνες-συμβάντα: αὐτὸ ὅμως μᾶς ἐμπλέκει στὸ ψευδοπρόβλημα τοῦ πόσο γρήγορα — δηλαδὴ μὲ πόσα δευτερόλεπτα ἀνὰ δευτερόλεπτο — κινεῖται ὁ προβολέας. Κάθε ἀναπαράσταση τοῦ γίνεσθαι βάσει κάποιου εἴδους κίνησης (ἢ ἄλλης μεταβολῆς μέσα στὸ χρόνο) ἀποτελεῖ φαῦλο κύκλο, ἀφοῦ ἡ κίνηση (ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο) προϋποθέτει τὸ γίνεσθαι.

Ἡ ἀπάντηση στὸν McTaggart. Ἡ Α-Θεωρία συμφωνεῖ μὲ τὴ θετικὴ θέση τοῦ McTaggart ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα καὶ θεμελιακότητα τῆς Α-Σειρᾶς, ἀλλὰ διαφωνεῖ μὲ τὴν ἀρνητικὴ του θέση, ὅτι ἡ Α-Σειρά περιέχει

μιάν αντίφαση. Ὁ McTaggart ἀδυνατεῖ νὰ συνδυάσει τὴ στατική θεώρηση τοῦ χρόνου, παράδειγμα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ Β-Σειρά, μὲ τὴ δυναμικὴ θεώρηση τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία περιέχεται στὴν Α-Σειρά, ἐπειδὴ οὐσιαστικοποιεῖ τὰ συμβάντα τῆς Β-Σειρᾶς, καὶ ἔτσι ὀδηγεῖται στὸ νὰ ἀναπαραστήσει τὸ χρονικὸ γίνεσθαι σὰν νὰ ἀποτελοῦσε κάποιου εἶδους κίνηση, μὲ τὴν Α-Σειρὰ νὰ προχωρεῖ κατὰ μῆκος τῆς Β-Σειρᾶς. Ὁ McTaggart οὐσιαστικοποίησε τὰ συμβάντα ἐπειδὴ νόμιζε — λανθασμένα — ὅτι τὰ συμβάντα τῆς Β-Σειρᾶς πρέπει πάντα νὰ συνυπάρχουν, ἀφοῦ οἱ Β-σχέσεις εἶναι μόνιμες. Τὰ συμβάντα τῆς Β-Σειρᾶς ἀντιμετωπίζονται τότε σὰν μιὰ σειρὰ ἀπὸ μπαλαρίνες, οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν καὶ πρὶν καὶ ἀφοῦ ἐκτελέσουν τὸ σύντομο νοῦμερό τους μέσα στὸ φῶς τοῦ παρόντος. Αὐτὴ ὅμως ἡ θεώρηση μᾶς ἐμπλέκει στὶς πιὸ πάνω δυσκολίες τῆς ἀναγωγῆς τοῦ χρονικοῦ γίνεσθαι σὲ κίνηση. Ὁ Broad ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ χρονικὸ γίνεσθαι δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστο μὲ τὴ 'μονιμότητα' τῶν Β-σχέσεων ἀνάμεσα στὰ συμβάντα.³⁰

Ἡ Β-Θεωρία ἐξηγεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἀντιφατικὸ τὸ νὰ ἔχει κάθε συμβάν καὶ τοὺς τρεῖς Α-προσδιορισμούς, δείχνοντας ὅτι οἱ προσδιορισμοὶ αὐτοὶ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ Β-σχέσεις. Ἡ Α-Θεωρία δὲν μπορεῖ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια διέξοδο, ἀφοῦ ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα μιᾶς τέτοιας ἀναγωγῆς. Ἀντίθετα, ἰσχυρίζεται ὅτι, μιὰ καὶ τὸ χρονικὸ γίνεσθαι εἶναι ἐγγενὲς σὲ ὅλα τὰ συμβάντα, δὲν ὑπάρχει ἐδῶ καμιὰ ἀντίφαση, τὴν ὁποία νὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἀναιρέσει. Ἀντίφαση θὰ πρόκυπτε μόνον ἂν, σὲ μιὰ καὶ μόνη ἐκφορά, θὰ διατυπωνόταν ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς ἓνα συμβάν ἔχει δύο ἢ περισσότερους Α-προσδιορισμούς: δὲν ὑπάρχει ὅμως τίποτα στὴν ἐμπειρία ποῦ ἔχουμε γιὰ τὸ χρόνο, ποῦ νὰ δικαιολογεῖ μιὰ τέτοια δήλωση.³¹ Οἱ Α-προσδιορισμοὶ ἐπιδέχονται ἀνάλυση. Κατὰ τοὺς Stebbing καὶ Wisdom,³² τὸ 'Τὸ Μ εἶναι παρὸν' συνεπάγεται, ἀλλὰ δὲν σημαίνει, ὅτι 'Τὸ Μ εἶναι παρὸν σὲ μιὰ στιγμή ἢ ὁποία εἶναι παρούσα'. Ἐπομένως ἡ εἰς ἄπειρον ἀναγωγὴ τοῦ McTaggart εἶναι καλοήθης· πρόκειται γιὰ εἰς ἄπειρον ἀναγωγὴ συνεπαγωγῶν, καὶ ὄχι νοημάτων. Κατὰ συνέπεια, δὲν χρειάζεται νὰ ἀναλύσει κανεὶς δηλώσεις ποῦ ὀρίζουν τὸν Α-προσδιορισμὸ ἑνὸς συμβάντος βάσει μιᾶς στιγμῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει σὲ κάποια δευτεροβάθμια Α-Σειρὰ καὶ κατὰ τὴν ὁποία τὸ συμβάν ἔχει αὐτὸν τὸν Α-προσδιορισμό.³³

Ἡ ἀπάντηση κατὰ τὴν Καὶ ἔτσι καὶ ἀλλιῶς - Θεωρία

Ἡ τρίτη ἀπάντηση στὸν McTaggart, ἡ ὁποία προτείνεται ἀπὸ τοὺς J. N. Findlay καὶ J. J. C. Smart, βασίζεται σὲ μιὰ θεωρία τοῦ χρόνου, ποῦ πρεσβεύει ὅτι καὶ ἡ Α-Σειρὰ καὶ ἡ Β-Σειρὰ, ἀπὸ μόνη τῆς ἢ καθεμιᾶ, ἀποτελοῦν ἐπαρκῆ περιγραφὴ τοῦ χρόνου καὶ τῆς μεταβολῆς, καὶ ὅτι ἀντίφαση προκύπτει μόνο σὲ περίπτωσι σύγχυσης τῆς μιᾶς μὲ τὴν ἄλλη. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ

αὐτῆς τῆς θεωρίας συνίσταται στὸ ὅτι τόσο ὁ ρηματοχρονικὸς ὅσο καὶ ὁ μὴ ρηματοχρονικὸς τρόπος ὁμιλίας εἶναι ἐξίσου εὐχρηστοὶ καὶ θεμιτοί: οἱ δὴ ποτε μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ σὲ μιὰ γλώσσα ποὺ περιέχει μόνο Α-δηλώσεις εἶναι δυνατό νὰ λεχθεῖ τὸ ἴδιο καλὰ καὶ σὲ μιὰ γλώσσα ποὺ περιέχει μόνο Β-δηλώσεις, καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ Καὶ ἔτσι καὶ ἀλλιῶς-Θεωρία πλησιάζει περισσότερο στὴ Β-Θεωρία παρά στὴν Α-Θεωρία, ἀφοῦ μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς Α-Θεωρίας εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ ὅτι οἱ Α-δηλώσεις μποροῦν, χωρὶς ἀπώλεια νοήματος, νὰ ἀποδοθοῦν μὲ Β-δηλώσεις.

Ἄν καὶ τόσο ὁ ρηματοχρονικὸς ὅσο καὶ ὁ μὴ ρηματοχρονικὸς τρόπος ὁμιλίας εἶναι ἐξίσου εὐχρηστοὶ καὶ θεμιτοί, ὁ Findlay ἐπισημαίνει ὅτι ὁ μὴ ρηματοχρονικὸς τρόπος ὁμιλίας παρουσιάζει ὀρισμένα πρακτικὰ πλεονεκτήματα, ἀφοῦ, στὴν περίπτωση αὐτή, οἱ δηλώσεις μας εἶναι ἄχρονα ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς, ἀνεξάρτητα τοῦ πότε ἐκφέρονται. Ἰδανικὸ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἀποτελεῖ ἡ ἀπαλοιφή τῶν ρηματικῶν χρόνων, ἔτσι ὥστε οἱ δηλώσεις νὰ εἶναι ἀπεριόριστα ἐπαναλήψιμες. Στὸ ρηματοχρονικὸ τρόπο ὁμιλίας, πρέπει νὰ μεταβάλλουμε συστηματικὰ τὸ χρόνο τῆς δήλωσής μας, ἀνάλογα μὲ τὴ Β-σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἐκφορὰ μας καὶ στὸ ἀναφερόμενο συμβάν. Τὸ παράδοξο τοῦ McTaggart ἀπορρέει ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ μιλήσουμε ταυτόχρονα καὶ μὲ τὸ ρηματοχρονικὸ καὶ μὲ τὸ μὴ ρηματοχρονικὸ τρόπο. Σὲ ὀρισμένες 'διαθέσεις' (moods), ἐρωτεύομαστε τὴ χρονικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ μὴ ρηματοχρονικοῦ τρόπου ὁμιλίας καὶ προσπαθοῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ στὸ ρηματοχρονικὸ τρόπο ὁμιλίας. Ὅποτε συμβαίνει αὐτό, τείνουμε νὰ πιστέψουμε πὼς στοὺς ρηματικὸς χρόνους ὑπάρχει κάτι ἀντιφατικὸ, ἀφοῦ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου μᾶς ὑποχρεώνει νὰ μεταβάλλουμε συνέχεια τὸ ρηματικὸ χρόνο τῶν δηλώσεών μας. Ὅταν ὁ McTaggart ἰσχυρίζεται πὼς ἡ Α-Σειρὰ εἶναι ἀντιφατικὴ ἐπειδὴ κάθε συμβάν μέσα σὲ αὐτὴν ἔχει καὶ τοὺς τρεῖς Α-προσδιορισμοὺς, ἐφαρμόζει τὸ ἰδανικὸ τοῦ μὴ ρηματοχρονικοῦ τρόπου ὁμιλίας στὸν ρηματοχρονικὸ. Ἀντίφαση προκύπτει μόνον ὅταν περιμένουμε ἀπὸ τὶς ρηματοχρονικὲς δηλώσεις νὰ ἔχουν τὴν ἴδια λογικὴ συμπεριφορὰ μὲ τὶς μὴ ρηματοχρονικὲς, δηλαδή νὰ εἶναι ἀπεριόριστα ἐπαναλήψιμες.³⁴

Ὁ Smart ὑποστηρίζει μιὰ παρόμοια θέση. Κάνει διάκριση ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀμφισβητήσιμη καὶ μιὰ μὴ ἀμφισβητήσιμη ἔννοια τῆς χωροποίησης τοῦ χρόνου. Κατὰ τὴν ἀμφισβητήσιμη ἔννοια συλλαμβάνουμε τὰ συμβάντα σὰν νὰ βρίσκονται μέσα στὸ χρόνο ὅπως ἀκριβῶς οἱ συνηθισμένες ἐμπειρικὲς οὐσίαι βρίσκονται μέσα στὸ χῶρο. Τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ἐπίσης νὰ συλλάβουμε τὰ συμβάντα ὡς συνυπάρχουσες οὐσίαι ποὺ διαρκοῦν μέσα σὲ κάποιον μετα-χρόνο. Κατὰ τὴ μὴ ἀμφισβητήσιμη ἔννοια τῆς χωροποίησης τοῦ χρόνου, ἀντιμετωπίζουμε τὸ χρόνο σὰν μιὰ τέταρτη διάσταση, ὅπως συμβαίνει στὴν τετραδιάστατη χωροχρονικὴ γεωμετρία τοῦ

Minkowski. Έκεῖ ὁ χρόνος ἀποτελεῖ μιὰ διάσταση, κατὰ μῆκος τῆς ὁποίας οἱ τρισδιάστατες χωρικές διατομές ἔχουν ἀρμαθιαστεῖ σύμφωνα μὲ τὶς μεταξὺ τους Β-σχέσεις. Ἐνα σύστημα στερεομετρίας, ἄσχετα ἀπὸ τὸ μὲ πόσες διαστάσεις ἔχει νὰ κάνει, δὲν περιέχει καμιὰ ἀναφορὰ στὴ μεταβολὴ ἢ στὸ χρόνο. Σὲ μιὰ τετραδιάστατη γεωμετρία, δὲν θεωροῦμε ὅτι ὁ χῶρος ἢ τὸ δίκτυο τῶν χωρικῶν σχέσεων διαρκοῦν ἢ διατηροῦνται γιὰ κάποια χρονικὴ περίοδο. Ὅταν ἀναπαριστάνουμε τὸ χρόνο χωρικὰ ὡς ἓνα δίκτυο ἀπὸ Β-σχέσεις, δὲν πρέπει νὰ ἐφαρμόζουμε στὶς σχέσεις αὐτὲς ρηματοχρονικὲς ἀντιλήψεις διάρκειας ἢ μεταβολῆς. Τὸ ἀντίθετο σημαίνει ὅτι χωροποιῶμε τὸ χρόνο κατὰ τὴν ἀμφισβητήσιμη ἔννοια, ἀφοῦ τότε χρειαζόμαστε ἓνα μετα-χρόνο, μέσα στὸν ὁποῖο νὰ περιέχεται αὐτὴ ἢ μεταβολὴ ἢ ἡ στασιμότητα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς κατὰ McTaggart εἰς ἄπειρον ἀναγωγῆς ἀπὸ τὸν ἓνα χρόνο στὸν ἄλλο χρόνο, μέσα στὸν ὁποῖο ὁ πρῶτος μεταβάλλεται ἢ διαρκεῖ.³⁵

Μετάφραση: Ἰορδάνης Ἀρξόγλου

Σημειώσεις

1. J. M. E. McTaggart, *The Nature of Existence*, London 1927, τόμος 2, σελ. 271. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ McTaggart γιὰ "Τὸ μὴ πραγματικὸ τοῦ χρόνου" δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ *Mind*, XVII (1908), καὶ ἀνατυπώθηκε στὸ βιβλίο τοῦ *Philosophical Studies* (London 1934). Ἡ παρουσίαση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ στὸ *The Nature of Existence* περιλαμβάνει ὀρισμένες σημαντικὲς προσθήκες, στὶς ὁποῖες ὁ McTaggart προσπαθεῖ νὰ ἀντικρούσει τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ διατύπωσαν οἱ Russell καὶ Broad ἐπάνω στὸ ἀρχικὸ τοῦ ἀρθρο τοῦ 1908. Ἡ παρουσίαση τοῦ ἐπιχειρήματος στὸ *The Nature of Existence* ἀνατυπώθηκε στὸ βιβλίο *The Philosophy of Time*, ἐκδ. R. M. Gale, New York 1967, τὸ ὁποῖο ἐπίσης περιέχει ἐκτενὴ βιβλιογραφία τῶν ὅσων γράφτηκαν γιὰ τὸ παράδοξο τοῦ McTaggart.

2. Ἡ σύμβασή μου γιὰ τὴ χρήση τῶν παρενθέσεων εἶναι ἡ ἑξῆς: ὅποια-δήποτε λέξη ποὺ εἶναι μέσα σὲ παρένθεση μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὴ λέξη ποὺ βρίσκεται ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν παρένθεση, ἔτσι ὥστε νὰ προκύπτει νέα δήλωση. Ἄν γιὰ τὴν ἀντικατάσταση αὐτὴ χρησιμοποιηθεῖ ἡ νουοστή λέξη μέσα σὲ μιὰ παρένθεση, τότε πρέπει ἐπίσης νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ νουοστή λέξη μέσα σὲ κάθε παρένθεση ποὺ ὑπάρχει στὴν ἴδια πρόταση ἢ στὰ συμφραζόμενα.

3. Moore, *Some Main Problems of Philosophy*, New York 1962, κεφάλαιο XI.

4. Θεωροῦμε τὸ ταυτόχρονο μὲ Β-σχέση. Αὐτὸ τὸ αἰτιολογοῦμε ὡς ἑξῆς: ἡ ταυτοχρονία (α) ἐκφράζει μιὰ μόνιμη χρονικὴ σχέση μεταξύ συμβάντων,

ὅπως καὶ τὸ προγενέστερο τοῦ, καὶ (β) χρειάζεται γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Β-Σειρᾶς, ἀφοῦ τὸ προγενέστερο τοῦ συσχετίζει σύνολα ταυτόχρονων συμβάντων.

5. Goodman, *The Structure of Appearance*, Cambridge (Mass.) 1951, σελ. 295. Ὁ Goodman χρησιμοποιοῦ τὸ 'εἶναι κατὰ' ὡς συνώνυμο τοῦ 'εἶναι ταυτόχρονο μέ'. Παρόμοια ἀνάλυση τῶν Α-προσδιορισμῶν δίνει καὶ ὁ νεαρὸς C. D. Broad στὸ ἄρθρο τοῦ 'Time', *Hastings Encyclopaedia of Religion and Ethics*, New York 1951. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ σθεναρὴ ὑποστήριξη ὅλων τῶν ἀξιωμάτων τῆς Β-Θεωρίας. Ἡ *Encyclopaedia* τοῦ Hasting πρωτοεκδόθηκε τὸ 1921. Ὃταν ὁ Broad ἔγραψε τὸ ἄρθρο αὐτό, συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Russell γιὰ τὸ χρόνο. Ὃπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ὁ Broad ἄλλαξε ὀλίγον ἀποφύγει στὰ κατοπινὰ του γραπτὰ γιὰ τὸ χρόνο.

6. Reichenbach, *Elements of Symbolic Logic*, New York 1947, σελ. 284 - 287.

7. Ἀκολουθοῦμε τὴ σύμβαση τὰ μὴ ρηματοχρονικὰ ρήματα καὶ τὰ συνδετικὰ νὰ γράφονται μὲ πλάγια στοιχεῖα. Γράψαμε τὸ συνδετικὸ 'εἶναι' τοῦ *analysans* μὲ πλάγια γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι βρίσκεται στὸ μὴ ρηματοχρονικὸ ἐνεστώτα, στὸ ἄχρονο παρόν. Ὑπενθυμίζεται στὸν ἀναγνώστη ἡ συμβατικὴ χρῆση τῶν παρενθέσεων, ἡ ὁποία ἐξηγεῖται στὴ σημείωση².

8. Smart, ' "Tensed Statements": A Comment', *Philosophical Quarterly*, 12 (1962), σελ. 264. Ὁ Smart δίνει τὴν ἴδια περιγραφή στὸ *Philosophy and Scientific Realism*, London 1963, σελ. 134.

9. Τὸ ἂν τὸ *analysans* τῆς ΔΑ I εἶναι Α- ἢ Β-δήλωση δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ πρὶν διευκρινιστοῦν οἱ ἐννοιες τοῦ Α-προσδιορισμοῦ καὶ τῆς Β-σχέσης.

10. Ἡ ἀνάλυση ΔΑ II δίνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Reichenbach (βλ. πιὸ πάνω). Στὰ γραπτὰ τους, πολλοὶ φιλόσοφοι ποὺ υπεράσπισαν τὴν ἀνάλυση τοῦ ρηματικοῦ χρόνου, μὲ βάση τὴ δειγματο-αυτοπάθεια, δὲν ἔχουν διευκρινίσει ἀρκετὰ ἂν ὑποστηρίζουν τὴν ΔΑ I ἢ τὴν ΔΑ II. Τὰ ἀκόλουθα ἀποσπάσματα περιέχουν μιὰ τέτοια ἀσάφεια: "Ἐτσι, τὸ "Ὁ Washington διέσχισε τὸν ποταμὸ Delaware" σημαίνει ὄχι μόνο πὼς τὸ ἄθροισμα (sum) τοῦ σύμπαντος διακοσμεῖται μὲ τὴ διέλευση τοῦ Delaware ἀπὸ τὸν Washington, ἀλλὰ καὶ πὼς ἡ διακόσμηση αὐτὴ συμβαίνει στὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ συνόλου, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται πρὸς τὸ παρελθὸν τοῦ χρονικοῦ μεσημβρινοῦ, τὸν ὁποῖο ὀρίζει ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ πρόταση-δείγμα, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους ρηματικοὺς χρόνους" (D. C. Williams, 'The Sea Fight Tomorrow', *Structure, Method and Meaning*, ἐκδ. P. Henle, H. Kallen καὶ S. Langer, New York 1951, σελ. 287). Ὁ ἐνεστώτας δείχνει ὅτι τὸ συμβάν καὶ ἡ ἐκφορὰ τῆς πρότασης, ἡ ὁποία καταγράφει τὸ συμβάν, συμβαίνουν σχεδὸν ταυτόχρονα· ὁ παρατατικὸς καὶ ὁ ἀόριστος δείχνουν ὅτι ἡ καταγραφή εἶναι μεταγενέστερη τοῦ συμβάντος' (B. Mayo, 'Events and Language',

Philosophy and Analysis, έκδ. M. Macdonald, Oxford 1954, σελ. 177). Τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα δὲν μᾶς λέει πῶς ὀρίζεται ὁ χρονικὸς μεσημβρινός, στὸν ὁποῖο συμβαίνει ἡ πρόταση-δειγμα: ἄραγε ὀρίζεται μὲ χρήση μιᾶς δειγματο-αυτοπαθοῦς λέξης, ὅπως στὴν ΔΑ I, ἢ μὲ τὴ χρήση ἑνὸς μεταγλωσσικοῦ κύριου ὀνόματος ἢ μιᾶς μεταγλωσσικῆς ὀριστικῆς περιγραφῆς, ὅπως στὴν ΔΑ II; Τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα εἶναι ἐπίσης ἀσαφές ὡς πρὸς τὸ πῶς ἀκριβῶς δείχνεται ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ συμβάν καὶ στὴν ἐκφορά: μέσω τῆς ΔΑ I ἢ τῆς ΔΑ II; Θὰ μπορούσαν νὰ προσκομιστοῦν καὶ πολλὰ ἄλλα τέτοια παραδείγματα. Συνήθως εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ μαντέψουμε ἀπὸ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγει ὁ κάθε φιλόσοφος, ποιὰ παραλλαγή τῆς ἀνάλυσης βάσει τῆς δειγματο-αυτοπάθειας ἀσπάζεται. Ἐάν συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ *analysans* εἶναι ἀπεριόριστα ἐπαναλήψιμο, τότε μᾶλλον δέχεται τὴν ΔΑ II καὶ ὄχι τὴν ΔΑ I.

11. Κατὰ τὸν Russell, στὸ *Principles of Mathematics*, Cambridge 1903, σελ. 471, καθὼς καὶ στὴν κριτικὴ ποῦ δημοσίεψε γιὰ τὸ *Symbolic Logic and its Application* τοῦ H. MacColl στὸ *Mind*, XV (1906), σελ. 256 - 257, μιὰ ρηματοχρονικὴ πρόταση τῆς μορφῆς 'Τὸ S εἶναι τώρα φ' ἀποτελεῖ ἀπλῶς προτασιακὴ (propositional) συνάρτηση τῆς μορφῆς 'Τὸ S εἶναι φ στὸ t', ὅπου τὸ 't' εἶναι ἐλεύθερη μεταβλητὴ. Ἡ προτασιακὴ (propositional) συνάρτηση γίνεται πρόταση, καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι ἀληθοῦς ἢ ψευδῆς, μόνον ὅταν ἡ μεταβλητὴ 't' πάρει τιμὴ — μιὰ ἡμερομηνία.

12. Ὑπεράσπιση αὐτοῦ βρίσκεται στὰ: Quine, 'Mr. Strawson on Logical Theory', *Mind*, LXII (1953), σελ. 443· κριτικὴ ποῦ δημοσίεψε ὁ L. J. Cohen γιὰ τὸ *Time and Modality* τοῦ A. N. Prior στὸ *Metaphysical Quarterly*, 8 (1958), σελ. 267 - 268· καὶ κριτικὴ ποῦ δημοσίεψε ὁ C. Lejewski γιὰ τὸ *Time and Modality* τοῦ Prior στὸ *Philosophy*, XXXIV (1959).

13. Quine, βλ. πρὸ πάνω. Βλέπε ἐπίσης Smart, *Philosophy and Scientific Realism*, κεφάλαιο VII.

14. βλ. Russell, *The Analysis of Mind*, London 1921, κεφάλαιο XII.

15. Russell, 'On the Experience of Time', *Monist*, 25 (1915), σελ. 214 - 215. Πρόμοιες ἀπόψεις ἐκφράζουν οἱ: R. M. Blake, 'On Mr. Broad's Theory of Time', *Mind*, XXXIV (1925)· R. B. Braithwaite, 'Time and Change', *Aristotelian Society Supp.* Vol. VIII (1928)· C. J. Ducasse, *Nature, Mind, and Death*, LaSalle 1951, σελ. 316· καὶ A. Grünbaum, *Philosophical Problems of Space and Time*, New York 1963, κεφάλαιο 10, καθὼς καὶ 'The Status of Temporal Becoming', *The Philosophy of Time*, έκδ. R. M. Gale, New York 1967.

16. βλ. Blake, ὁ.π.· Broad, ὁ.π.· Williams, ὁ.π.· καὶ Williams, 'The Myth of Passage', *Journal of Philosophy*, XLVIII (1951).

17. Russell, *Principles of Mathematics*, σελ. 469.

18. Braithwaite, ὁ.π. σελ. 169.

19. Αὐτός ὁ τρόπος ἀντίκρουσης τοῦ McTaggart ἀναπτύσσεται ἀπὸ τούς: Broad, ὁ.π.· Braithwaite, ὁ.π.· καὶ D. W. Gotshalk, 'McTaggart on Time', *Mind*, XXXIX (1930), σελ. 33.

20. Broad, *Examination of McTaggart's Philosophy*, Cambridge 1938, τόμος II, σελ. 269. Τὸ τμῆμα τοῦ τόμου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει γράψει ὁ Broad γιὰ τὸ χρόνο, ἔχει ἀνατυπωθεῖ στὸ *The Philosophy of Time*, ἐκδ. Gale, New York 1967.

21. Black, 'The "Direction" of Time', *Analysis*, 19 (1959), σελ. 60.

22. Βλ. Broad, *Scientific Thought*, London 1925, σελ. 57 - 58· καὶ τὴν κριτικὴν ποὺ δημοσίεψε ὁ Black γιὰ τὸ *The Natural Philosophy of Time* τοῦ Whitrow στὸ *Scientific American*, τόμος 206 (1962), σελ. 183.

23. Προσπάθειες νὰ ἀναλυθοῦν οἱ Β-σχέσεις σὲ Α-προσδιορισμοὺς βρίσκονται στοὺς: Broad, ὁ.π. σελ. 303· Deshpande, 'Professor Ayer on the Past', *Mind*, LXV (1956), σελ. 86· καὶ W. Sellars, 'Time and the World Order', *University of Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, ἐκδ. G. Maxwell, τόμος III, Minneapolis 1957, σελ. 546, ποὺ ἀνατυπώθηκε στὸ Sellars, *Science, Perception, and Reality*, New York 1963.

24. Βλ. Prior, 'Thank Goodness That's Over', *Philosophy*, XXXIV (1959), σελ. 17· καὶ L. E. Palmieri, 'Empiricism and a Time-Line', *Philosophical Quarterly*, 10 (1960), σελ. 166.

25. Hampshire, *Thought and Action*, New York 1960, Πρῶτο Κεφάλαιο· Strawson, *Individuals*, London 1959, Μέρος I.

26. Strawson, *Introduction to Logical Theory*, London 1952, σελ. 151. Πρβλ. Prior, *Time and Modality*, Oxford 1957, σελ. 26.

27. Broad, 'Time and Change', *Aristotelian Society Supp.* Τόμος VIII (1928), σελ. 187.

28. Αὐτὸ ὑποστηρίζουν οἱ: Marhenke, 'McTaggart's Analysis of Time', στὸ *The Problem of Time*, California University Publications in Philosophy, τόμος 18 (1935), σελ. 162· G. J. Whitrow, *The Natural Philosophy of Time*, London 1961, κεφάλαιο VI· καὶ M. Capek, *The Philosophical Impact of Contemporary Physics*, Princeton 1961, κεφάλαιο XVII.

29. Broad, *Examination of McTaggart's Philosophy*, ὁ.π. σελ. 281· καὶ Broad, 'Reply to my Critics', *The Philosophy of C. D. Broad*, ἐκδ. P. Schillp, New York 1960, σελ. 766 - 767.

30. Τὴν ἴδια ἀπάντηση στὸν McTaggart δίνει ὁ Stebbing, 'Some Ambiguities in Discussions Concerning Time', στὸ *Philosophy and History*, ἐκδ. Klubansky καὶ Paton, Oxford 1936, σελ. 111· καὶ M. Cleugh, *Time*, London 1937, σελ. 150 - 151.

31. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ παράφραση ἀπὸ τὸν Broad, *Examination of Mc*

Taggart's Philosophy, δ.π. σελ. 277. Πρβλ. E. Hall, 'Time and Causality', *Philosophical Review*, XLIII (1934), σελ. 339.

32. Wisdom, 'Time, Fact and Substance', *Proceedings of the Aristotelian Society*, XXIX (1928 - 29), σελ. 83· και Stebbing, δ.π. σελ. 117.

33. Πρβλ. D. Pears, 'Time, Truth and Inference', *Essays in Conceptual Analysis*, έκδ. A. Flew, London 1956, σελ. 234.

34. Findlay, 'Time: A Treatment of Some Puzzles', *Logic and Language*, Series One, έκδ. A. Flew, Oxford 1951, σελ. 52 - 54. [Δημοσιεύεται σὲ αὐτὸ τὸ τεύχος τοῦ *Δευκαλίωνα*, σελ. 3-21. ΣτΕ.] Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὁ Findlay ἐφαρμόζει τὴ θεραπευτικὴ γλωσσικὴ ἀνάλυση τοῦ ὕστερου Wittgenstein. Ὁ Findlay στὸ μεταγενέστερο ἄρθρο τοῦ 'An Examination of Tenses', *Contemporary British Philosophy*, τρίτη σειρά, έκδ. H. Lewis, London 1956, ἀκολουθεῖ ἕναν πῶς θεωρητικὸ τρόπο προσέγγισης τοῦ προβλήματος τοῦ χρόνου καὶ καταλήγει σὲ μιὰ θέση ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν Α-Θεωρία τοῦ χρόνου.

35. Πρόκειται γιὰ παράφραση ἀπὸ τὸν Smart, 'The River of Time', *Essays in Conceptual Analysis*, δ.π. σελ. 223, καθὼς καὶ 'Spatialising Time', *Mind*, LXIV (1955), σελ. 240, ποὺ ἀνατυπώθηκε στὸ *The Philosophy of Time*, δ.π. Ὅπως ὁ Findlay, ἔτσι καὶ ὁ Smart ἀκολούθησε στὰ μεταγενέστερα γραπτὰ του ἕναν πῶς μεταφυσικὸ τρόπο προσέγγισης τοῦ προβλήματος τοῦ χρόνου. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ τὸν Findlay, υἱοθετεῖ τὴ Β-Θεωρία τοῦ χρόνου. Κατάλογος τῶν μεταγενέστερων αὐτῶν γραπτῶν δίνεται στὴ σημείωση 8.